

מאמר על הדיו מאת הרב מאיר כהן שליט"א ב"ב

בעזרת השם יתברך

מאמר

דיו לכתובת סת"ם - ההלכה והמנהג

בירור מדברי הראשונים והפוסקים
האם אפשר לכתוב סת"ם בדיו חדש העשוי מסממנים חדשים

או צריך לכתוב דוקא בדיו המקובל
ובתוכו יבואר דינו של הדיו החדש הנקרא "דיו לנצח"

מאת מאיר כהן

מו"ץ בבני ברק יע"א

חודש טבת תשע"ג

התוכן

- פרק א – מנהג כל ישראל לכתוב בדיו עפצים
- פרק ב – שיטות הראשונים בדיו
- פרק ג – דעת הרמב"ן לענין צבע שחור המתקיים
- פרק ד – דעת הרא"ש לענין צבע שחור המתקיים
- פרק ה – דעת הבית יוסף
- פרק ו – דעת המשכנות יעקב
- פרק ז – דעת הבני יונה
- פרק ח – דעת החתם סופר
- פרק ט – דעת הצמח צדק
- פרק י - דעת הבית שלמה
- פרק יא – דעת הפמ"ג ומקדש מעט ומלאכת שמים
- פרק יב – דעת המשנה ברורה
- פרק יג – סיכום ההלכה בענין צבע שחור המתקיים
- פרק יד – בדין דיו החדש הנקרא "דיו לנצח"
- פרק טו – פסקי הרבנים הגאונים שליט"א שאוסרים הדיו החדש

דיו לכתובת סת"ם - ההלכה והמנהג

בירור מדברי הראשונים והפוסקים
האם אפשר לכתוב סת"ם בדיו חדש העשוי מסממנים חדשים

או צריך לכתוב דוקא בדיו המקובל
ובתוכו יבואר דינו של הדיו החדש הנקרא "דיו לנצח"

הנה בזמן האחרון יצא לשוק דיו חדש לכתיבת סת"ם הנקרא "דיו לנצח", והוא שינוי ממה שנהגו כל ישראל עד היום לכתוב בדיו עפצים וגומא וקנקנתום ע"י בישול, וראיתי שני מאמרים בענין זה, אחד אוסר את הדיו החדש ואחר מתיר.

תמצית דברי המערער על הדיו החדש הן, דרוב ראשונים קפדי אמעשה דיו ולא כל צבע שחור המתקיים כשר לדיו, וכן יוצא מדברי הרבה אחרונים, וכן הוא המנהג, ולכן צריך לכתוב רק בדיו המקובל מהפוסקים.

ותמצית דברי המליץ בעד הדיו החדש הן, שמדברי הפוסקים יוצא שכל דיו שיש בו עובי והוא שחור ומתקיים יש עליו שם דיו וכשר לכו"ע, ועוד שהדיו החדש הוא כמו הדיו הנזכר ברמב"ם, וממילא הוא כשר לכתחלה והוא מהודר ומובחר לכתוב בו.

ובמאמרנו נבאר בעז"ה שהמנהג שנהגו כל ישראל לכתוב דוקא בדיו המקובל בנוי על יסודות איתנים מדברי הראשונים והפוסקים, ואף שא"א במסגרת מאמר זה להקיף את כל סוגיית הדיו, אשתדל לבאר הדברים שיהיו מובנים לכל, ויראו לומדי תורה וסופרים ומורי הוראה בישראל, ולמראה עיניהם ישפטו ויבינו את אשר לפניהם. וזה החלי בעזר צורי וגואלי.

פרק א

מנהג כל ישראל לכתוב בדיו עפצים

בראשית דברינו נבאר מעשה הדיו של עפצים כפי המבואר בפוסקים, כתב המאירי (בקרית ספר מאמר א' חלק ד') וז"ל, ודיו שלנו העפצים מתבשלים במים ומשחיר מעט והשרף מתערב לשם להדביק, ואח"כ נותנים בו דברים המשחירים כגון קנקנתום, והוא נעשה דיו ראוי וכשר, עכ"ל, [וכן מוכח בכל הראשונים שכן היו עושין דיו של עפצים, אלא דנחלקו הראשונים מהו המעכב בדיו עפצים כדי שיקרא דיו וכשר, לפי הרא"ש (הל' ס"ת סימן ו') ומרדכי (גיטין פ"ב סימן של"ט) והג"א (גיטין פ"ב סימן י') מעכב שיהי' מעורב בשרף, ולפי כמה פוסקים מעכב שיהי' מעורב או בשרף או בקנקנתום, ולפי הרמב"ן ר"ן וריטב"א (גיטין י"ט ע"א) מעכב נמי שיהי' מבושל, וכמו שיתבאר להלן].

ולהבנת הדברים מה הן עפצים וגומא וקנקנתום, הנה עפצים נקרא בלשון הפוסקים גאלי"ש בלע"ז, וכ"כ רש"י בגיטין (י"ט ע"א ד"ה במי טריא), והוא דבר היוצא מן העץ ונראה כעין פרי, ובזוה"ק (פ' תרומה) קוראו תפוחים, ובמלאכת שמים (כלל ד' סעיף ב') נקרא גאלל עפפעל.

גומא הוא שרף אילן, ונקרא גומא או גומי בלשון הראשונים והפוסקים, וכ"כ רש"י בשבת (כ"ג ע"א ד"ה שרף), ובלשון המשנה (בגיטין שם ועוד) קומוס, ובלשון הגמרא (שם) קומא, וכן פירש"י בגיטין (שם ד"ה קומא) ובסוטה (י"ז ע"ב ד"ה קומוס), וכן דעת רוב ראשונים בפירוש קומוס [מלבד דעת הרמב"ם בפיהמ"ש (פ"ב דגיטין) דמפרש פירוש אחר על קומוס], ובמקדש מעט (י"ד רע"א ס"ק ל"ט) קוראו גומי ראביק.

קנקנתום הוזכר במשנה (גיטין י"ט ע"א והרבה מקומות) ויש גורסים קלקנתום, וכתב הרמב"ם (בפיהמ"ש פ"ב דגיטין) שהוא מין מן עפר המשחיר, ובתוס' (עירובין י"ג ע"א ד"ה קנקנתום ועוד) כתבו בשם רשב"ם והערוך שהוא קרקע ירוקה שקורין וידריאול"ל, ודומה לזכוכית ועל שם זכוכית נקראת וידריול"ל, ואחר שטוחנים אותה יפה לתת לתוך הדיו אז היא משחרת, ובלשון ערבי נקרא אלזא"ג וכמו שכתב הרמב"ן (גיטין י"ט ע"א) בשם ר"ח פ"א קנקנתום אלזא"ג והוא ויטריאול הספרדי הנחצב מן ההרים [ועי' רש"י (עירובין י"ג ע"א ד"ה קנקנתום) דפירש פירוש אחר על קנקנתום, ועי' תוס' שם], ובלשון הפוסקים האחרונים נקרא קופער וואסער בלשון אשכנז, והוא הנקרא גופרת הברזל.

[וצריך לדעת לעשות הדיו במומחיות וגם איך לבשלו, וכמ"ש בשו"ת חת"ס (י"ד סימן רנ"ו) שיש דיו שלא נגמרה מלאכתו כראוי, ובשו"ת צמח צדק (או"ח סימן ט"ו) בלשון השאלה, דלפעמים מחמת מיעוט קנקנתום וריבוי עפצים אין הדיו שחור היטב, ויש דיו שמחמת ריבוי קנקנתום כשכותבין בו על קלף חלק יש בהאותיות מראה זהב ויש בזה מראה ירוק וכחול וכו', ובתוך התשובה שם הזהיר שמריבוי הגלאנ"ץ לא יהיו נושרים וקופצים האותיות, יעו"ש].

וכעת נביא לשונות הפוסקים אודות המנהג לכתוב בדיו עפצים.

א. בזוה"ק (פ' תרומה) משבח כתיבת ס"ת בדיו של עפצים, [בזוה"ק כתוב תפוחים ונוסף בדפוס בסוגריים עפצים, וכן ביאר במתוק מדבש דכוונתו על עפצים], ומוכח דכן ה' מנהגם לכתוב בדיו עפצים, [אמנם משמע לכאורה דלא ה' מעורב בו קנקנתום דהרי אינו דבר הבא מן העץ, ואולי אחר שיש עיקר הדיו מעפצים וגומא שהם מן העץ אינו מקלקל אם יש בתוכו קנקנתום וכמ"ש כעין זה לשיטת ר"ת, וכ"כ בערוך השלחן (י"ד סי' רע"א סעיף ל"ד), דכיון דעפצים וגומא"א שהוא עיקר הדיו בא מן העץ, אז אף אם יש בתוכו קנקנתום להשחירו שפיר דמי אף לפי הזוהר, יעו"ש].

ב. הרמב"ן הר"ן והריטב"א בגיטין (דף י"ט ע"א) מוכיחים מהירושלמי דסתם דיו שכתבו אז היה דיו של עפצים.

ג. מוכח מדברי הרא"ש (הל' ס"ת סימן ו') ומרדכי (גיטין פ"ב סימן של"ט) והרמב"ן והר"ן (הנ"ל) שבמקומותיהם היו כותבין בדיו עפצים.

ד. הריטב"א בשבת (דף ק"ד ע"ב) כתב וז"ל, שכבר פשט בכל ישראל לכתוב ספרי תורה ותפילין ומזוזה בדיו של עפצים, ומנהגם של ישראל תורה היא, עכ"ל.

ה. בתוס' במגילה (דף י"ט ע"א ד"ה על הספר), מוכח דהדיו של עפצים היה הדיו של האשכנזים.

ו. המאירי בקרית ספר (מאמר א' חלק ד') כתב על דיו עפצים שהוא הדיו שאנו נוהגים בו, וכן קוראו דיו שלנו.

- ז. הבית יוסף באו"ח (סי' ל"ב) כתב וז"ל, וכן נהגו העולם לכתוב ספרים תפילין ומזוזות במי עפצא וקנקנתום, עכ"ל, ואע"פ שבשו"ע או"ח (סי' תרצ"א) וביו"ד (סימן רע"א) כתב דלכתחלה יכתוב בדיו מעשן שמנים ורק בדיעבד אם כתב במי עפצא וקנקנתום כשר, מ"מ בב"י כתב שכן נהגו העולם וכנ"ל.
- ח. הב"ח ביו"ד (סימן רע"א) כתב וז"ל, ובש"ע פסק כהרא"ש בדיו העשוי מעפצים עם קומוס כשר וכן נוהגין כל הסופרים, עכ"ל.
- ט. הבני יונה ביו"ד (סימן רע"א) בספר הארוך שלו כתב וז"ל, ואפשר ע"ז סמכו קדמונינו שהנהיגו לעשות בדיו עפצים וקומוס וקנקנתום כמו שנהוג בינינו מלאכת הדיו בזמנינו זה, עכ"ל, ואע"פ שבקצר שלו (סעיף ו') כתב דלכתחלה יכתוב בדיו מעשן.
- י. בשו"ע הרב (סימן ל"ב סעיף ד') כתב וז"ל, ואם כתב סת"ם במי עפצים וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשרים וכו' וכן נוהגין עכשיו אפילו לכתחלה, עכ"ל.
- יא. הקסת הסופר (סימן ג' סעיף א') כתב וז"ל, וכן נוהגים עתה לעשות את הדיו אפ"ל לכתחלה ממי עפצים וקומוס (גומי) וקנקנתום, רק צריכין להשגיח שתהא שחורה בתכלית השחור עכ"ל.
- יב. המקדש מעט באו"ח (סימן ל"ב סק"ד) כתב וז"ל, דהאידינא כותבים בדיו מעפצים וקנקנתום וגומא יחד, ואין לשנות, עכ"ל.
- יג. במלאכת שמים (כלל ד' סעיף ב') כתב בתו"ד וז"ל, יעשה דיו כאשר נהגו הסופרים עכשיו, דהיינו שלוקחים עפצים (גאללעפפעל) וקומוס (גוממי) וקנקנתום (קופפער וואסער) ושורים אותן במים, ויש מבשלין אותן [וכ"כ רמב"ן בגיטין] עד שתהיה שחורה בתכלית השחור עכ"ל. ושם (בסעיף ג') כתב, דאין ליקח דיו מן השוק, ואחד הטעמים הוא משום שצריך ליקח רק הדברים הנזכרים שכבר נהגו בהם הסופרים מאז, ומפורשים בפוסקים להכשיר, עכ"ד.
- יד. בערוך השלחן (יו"ד סי' רע"א סעיף ל"ג) כתב וז"ל, כמו שבאמת בזמנינו, כל הדיות שבכל המדינות המה צבע שחור בעלמא, והדיו של הסופרים עשויים מעפצים שמבשלים אותם ומשימים בהם גומ"א וקופ"ר וואסער שזהו קנקנתום, עכ"ל.
- טו. בשו"ת צמח צדק (או"ח סימן ט"ו) בלשון השאלה וז"ל, לפעמים מחמת מיעוט קופער וואס (קנקנתום) וריבוי עפצים אין הדיו שחור היטב עכ"ל, ובתוך התשובה באות ד' כתב ששמע שנוהגין הסופרים במדינתו ליתן איינגעלשי רוש לתוך הדיו והוא ענין עשן השמנים, וכתב שם דאף בלא זה אם כתב בבישול עפצים וקנקנתום וגומא נקרא דיו וכשר.
- טז. בקול יעקב (יו"ד סי' רע"א ס"ק י"ז) כתב וז"ל, וכן נוהגים פה בגדאד יע"א, מביאין עפצין ושורין אותם במים או מבשלים אותן, ואח"כ נותנין בתוכה קנקנתום שקורין בערבי זא"ג כדי שתהי' שחורה, עכ"ל. ובאו"ח (סי' ל"ב ס"ק י"ב) כתב על הדיו הזה וז"ל, ואין לשנות כי מנהג אבותינו תורה היא, עכ"ל.
- יז. המשנה ברורה (סי' ל"ב סק"ח) כתב וז"ל, אבל לדינא גם הרמ"א מודה דמותר לעשות ממי עפצים וקומא וקנקנתום, וכן נוהגין לעשות כהיום ע"י תערובות שלשתן וע"י בישול דהכי עדיף טפי [וכמו שכתב בתשובת משכנות יעקב סי' ל"ז], ועיין במג"א שכתב דבימיו לא ראה ג"כ לאחד מן הגדולים שנהג לעשות בדיו העשוי מעשן עצים ושמנים, [אך אפשר דהיו עושין מדיו של קוצים כמו שסיים בשם מהרי"ל], וכן פסק בספר גט מקושר ובספר ברכי יוסף לעשות כמנהגינו עכשיו, דהדיו העשוי מעשן עצים ושמנים מתקלקל ונמחק בנקל ע"כ אין נוהגין בו עכשיו, עכ"ל.
- הנה ברור לפנינו, שכבר בימי הראשונים נתפשט המנהג בהרבה מקומות לכתוב בדיו עפצים, וכמ"ש הריטב"א בלשונו שכבר פשט בכל ישראל לכתוב סת"ם בדיו של עפצים, ומשמע שגם בספרד וגם באשכנז היו נוהגין בו אז וכמ"ש התוס' במגילה דהוא דיו של אשכנזים.
- ואחר תקופת הראשונים מכיון שלא הצליחו לעשות דיו של הרמב"ם או של ר"ת והיה מתקלקל מהר וכמ"ש הברכי יוסף הנ"ל, נתפשט בכל תפוצות ישראל בכל מקומות מושבותיהם מהרבה דורות שלפנינו, לכתוב דוקא בדיו עפצים ולא בשום דיו אחר, וכמו שהובא לעיל בשם הפוסקים, והיינו בספרד (ריטב"א ומאירי בית יוסף וברכי יוסף ועוד), ובאשכנז (תוס' במגילה), וברוסיה (שו"ע הרב, צמח

צדק), ובהונגריה(קסה"ס), ובפולין (ב"ח, מק"מ), בפראג (בני יונה), בליטא (משכנות יעקב, ערוך השלחן, ומשנ"ב), בבגדאד (קול יעקב), וכן בכל תפוצות ישראל ממש כמבואר בכל הפוסקים. ומעולם לא עלה על דעת שום אדם לקנות דיו שחור מהמצויים בשוק ולכתוב בו סת"ם, אחר שיברר שהוא מן המותר בפיד, ולאורך כל הדורות כתבו רק במיני הדיו המבוארים בראשונים, וכבר לפני כמה וכמה דורות כותבים רק בדיו עפצים כנ"ל. וכיון שכן יש לנו לבאר על מה הוטבעו אדני המנהג שלא לכתוב בסתם דיו, כי אם בדיו עפצים המקובל מהראשונים והפוסקים, ויתבאר לפנינו בעז"ה.

פרק ב

שיטות הראשונים בדיו

בגמרא (שבת ק"ג ע"ב) תניא כתב שלא בדיו וכו' הרי אלו יגנוז, ובירושלמי (פ"ק דמגילה) הלכה למשה מסיני שיהיו כתובין בעורות בדיו, ונחלקו הראשונים מהו הדיו הצריך לכתוב סת"ם, ומצאנו בזה ד' שיטות.

שיטה א' = הרמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד) מבאר מעשה הדיו מעשן של שמנים או זפת וכו' וגובלין בשרף אילן וכו' ובשעת כתיבה שורהו במי עפצים וכו' וכותב בו, [הרמב"ם סובר שזהו הדיו שמצוה מן המובחר לכתוב בו, מכיון שיש מחלוקת בסוטה (דף כ' ע"א) אי בעינן שיהיה הדיו ראוי להמחק כמו במגילת סוטה, ולכן אף שההלכה היא כמ"ד דא"צ שיהיה הדיו ראוי להמחק, מ"מ לכתחלה יש לצאת דעת הסובר שצריך שיהי' הדיו ראוי להמחק, ולכן יש לכתוב בדיו מעשן וכו' שהוא ראוי להמחק, ועי' מש"כ הרמב"ם בפיה"מ פ"ב דסוטה, וכן בשו"ת הרמב"ם סימן קל"ו], ושוב כתב הרמב"ם שאם כתב במי עפצא וקנקנתום כשר.

וממש"כ הרמב"ם (שם הלכה ה') וז"ל, א"כ מה מיעטה ההלכה שנאמר למשה שיהיו כתובים בדיו, למעט שאר מיני צבעונים כגון האדום והירוק וכיוצא בהן עכ"ל, מוכח דכל צבע שחור המתקיים כשר לדיו, וכן ממש"כ הרמב"ם (הל' ס"ת פרק י"א) דאחד הדברים הפוסלים בס"ת הוא אם נכתב בלא שחור העומד, מוכח מזה נמי דסובר הרמב"ם דכל צבע שחור המתקיים כשר לדיו, וכן הוא בהגמ"י (בהל' תפילין שם), וכן הוא בכל הפוסקים בדעת הרמב"ם, וכן כתב בבבאור הלכה (סי' ל"ב סעיף ג' ד"ה יכתבם) בדעת הרמב"ם, וכתב דלדעת הרמב"ם מה שאמרה ההל"מ שיכתוב בדיו, דיו לאו דוקא אלא ה"ה כל מראה שחור.

שיטה ב' = שיטת ר"ת הובא בתוס' (בגיטין י"ט ע"א ד"ה דיו) וז"ל, אומר ר"ת דדיו שלנו [היינו הדיו שהיו עושין במקומו של ר"ת] הוא קרוי דיו, ולא אותו שעושין מעפצים, דההוא לא מיקרי דיו, מדתני ר' חנינא כתבו במי טריא ועפצא כשר [היינו לגבי גט, ובגט א"צ דיו], משמע דלאו היינו דיו, דלא תני אלא הנך דלא תנן במתני' [פי' דבמתני' קתני שכשר לכתוב גט בדיו, והרי ר' חנינא הוסיף על המשנה שכשר גם בעפצים, מוכח דעפצים לאו היינו דיו דתני במתני' וכו', ועוד מדקדק ר"ת מהא דאמרין בפ"ב דנדה ר' אמי פלי קורטא דדיותא [פי' שבר חתיכת דיו] ובדיק, והיינו דיו שלנו שהוא יבש ושייך לומר בו פלי קורטא, והא דאמר בפרק במה מדליקין כל השרפים יפים לדיו ושרף קטף יפה מכולן, ההוא שרף לאו היינו גומי [דרש"י פירש בשבת כ"ג ע"א דשרף היינו גומא, ור"ת פליג עליו, עי' תוס' בשבת שם ד"ה כל], דאין דרך לתת גומי אלא בדיו של עפצים [והרי דיו של עפצים אינו דיו לפי ר"ת], אלא אומר ר"ת דשרף הוא לחלוחית קליפת העץ שעושין ממנו דיו שלנו וכו', ומתוך כך היה אוסר ר"ת לכתוב בדיו של עפצים וכו', עכ"ל התוס'.

וכן הובא בתוס' בכמה מקומות, וכן בשבת (כ"ג ע"א ד"ה כל), ומסיימים התוס' שם וז"ל, ועל כן היה פוסל ר"ת ס"ת שאין כותבין בדיו שלנו, דשאר לא מיקרי דיו עכ"ל.

מבואר שיטת ר"ת דצריך שיהי' דוקא דיו מסויים שהוא נקרא דיו, ואין לכתוב בשאר צבע שחור המתקיים, ולכן לשיטתו דיו עפצים פסול, [אף אם מערבין בו גומא פסול לפי ר"ת כמ"ש התוס' להדיא, ואף אם יערבו עפצים וגומא וקנקנתום וע"י בישול פסול לפי ר"ת, כדמוכח בכל הראשונים, וכ"כ להדיא במאירי (בקרית ספר מאמר א' ח"ד), ובמחזור ויטרי (סי' תקי"ז), ועוד, והיינו משום דלר"ת צריך דבר שנתקבל דמיקרי דיו].

שיטה ג' = הרא"ש (הל' ס"ת סימן ו') כתב וז"ל, והיה אומר ר"ת דדיו שמתקנין בעפצים אין קרוי דיו וכו', ואינה ראייה דמי עפצא לחודיה אין נקרא דיו אלא כשמערבין בו קומוס שקורין גומא נקרא דיו עכ"ל, וכ"כ המרדכי (בגיטין פ"ב סימן של"ט) והג"א (בגיטין פ"ב סימן י').

מבואר דעת הרא"ש דמי עפצים לבד אינו דיו אבל מי עפצים עם גומא הוה דיו.

שיטה ד' = הרמב"ן (בגיטין י"ט ע"א) כתב וז"ל, וכן אני אומר שדיו של עפצים הוא דיו סתם לאחר תבשילו, אבל מי עפצא בלא בישול אלא כשנשורו העפצים במים הוא שנתרבה מכל דבר

המתקיים, והוא מי מילין, והמבושל הרבה עושה קורטא, ובירושלמי אמרו מטיל דיו שאין בו עפצא אלמא סתם דיו יש בו עפצא, והוא מעורב בדברים כגון שרף האילנות ושמן ודברים הצריכין לו וכו', ור"ח פ"א דיו מדאד או חבר, והחבר הוא דיו של עפצים שהזכרתי אבל מדאד הוא העשוי מפחם של גפנים, עכ"ל הרמב"ן. [יש לציין דבשו"ת הרמב"ם (סימן ק"ו) כתב שמדאד הוא דיו של עשן וכו', ולכאורה הוא דלא כמ"ש הרמב"ן כאן, ובפיה"מ להרמב"ם (פ"ב דסוטה) ביאר המעתיק שדיו הוא הנעשה מפחם הגפנים ומעשן השמנים].

וכן כתבו הר"ן והריטב"א (בגיטין דף י"ט) כשיטת הרמב"ן דע"י בישול הוה דיו. ומוכח מדברי הרמב"ן והר"ן דצריך גם בישול וגם מעורב בשרף ודברים הצריכין לו, וכ"כ בשו"ת משכנות יעקב (או"ח סי' ל"ח) דלדעת הרמב"ן תרתי בעינן, שיהא מבושל וגם מעורב בשרף ושמן וכו', וכ"כ בשו"ת צמח צדק (או"ח סימן ט"ו אות א'), וכן מוכח בריטב"א (בשבת ק"ד ע"ב).

מבואר דעת הרמב"ן ודעימ' דמים שנשורו בו עפצים אינו דיו, אבל מים שנתבשלו בו עפצים והוא מעורב בשרף ודברים הצריכין לו הוה דיו.

יצא לנו שיש ד' שיטות בראשונים בענין הדיו,

א. דעת הרמב"ם דכל צבע שחור המתקיים כשר.

ב. דעת ר"ת דרק דיו מסויים כשר, משום דרק מה שנתקבל דמיקרי דיו הוא כשר, ולפי ר"ת דיו עפצים פסול.

ג. דעת הרא"ש דעפצים עם גומא כשר.

ד. דעת הרמב"ן דעפצים עם גומא כשר רק ע"י בישול, [ויש לציין שלדעת הרמב"ן ודעימ' סתם דיו הוא דיו של עפצים, ומוכיחים מהירושלמי שסתם דיו שכתבו בו היה דיו של עפצים].

והנה דעת הרמב"ם ברור הוא שכל צבע שחור המתקיים כשר, ודעת ר"ת ברור שחולק עליו ולא כל צבע שחור המתקיים כשר, אמנם יש לבאר דעת הרא"ש והרמב"ן שהכשירו דיו של עפצים כשמערב בו גומא להרא"ש, וע"י בישול להרמב"ן, יש לברר מה דעתם בשאר צבע שחור המתקיים, האם סוברים כדעת הרמב"ם דכל צבע שחור המתקיים כשר, או כדעת ר"ת דלא כל צבע שחור המתקיים כשר, ויתבאר לפנינו בעז"ה.

פרק ג

דעת הרמב"ן לענין צבע שחור המתקיים

כבר הובא לעיל דהרמב"ן ודעימי' מכשירים דיו עפצים דוקא ע"י בישול, אמנם להרא"ש ודעימי' וכ"ש להרמב"ם ודעימי' כשר דיו עפצים עם גומא אף בלא בישול, [ויש דעה באחרונים דלהרמב"ם עפצים עם גומא בלא קנקנתום פסול, עי' להלן פרק ח', ומ"מ עפצים עם קנקנתום כשר אף בלא בישול], ולהלכה קיי"ל דכשר אף בלא בישול, ומ"מ לכתחלה יש לצאת דעת הרמב"ן ולעשות ע"י בישול, וכמ"ש בשו"ת משכנות יעקב (או"ח סי' ל"ח) וכ"כ המשנ"ב (או"ח סי' ל"ב סק"ח) ועיין בביאור הלכה שם (ד"ה בין שלא), וכן כתבו הרבה אחרונים.

ומתוך דברי הרמב"ן מוכח דאינו מכשיר כל צבע שחור המתקיים, דהרי דיו עפצים עם גומא וקנקנתום אף בלא בישול הוה שחור המתקיים, ויש לו כל גדרי הדיו, דהרי הרא"ש ודעימי' והרמב"ם ודעימי' מכשירים אף בלא בישול, [ואם נימא כדעת הבני יונה שיתבאר להלן בפרק ז' שצריך שיהי' הדיו גם מעובה על הקלף, מ"מ בדיו עפצים עם גומא יש בו נמי עובי, אף בלא בישול, דהרי הרא"ש מכשירו, ולפי הרא"ש כתב הבני יונה דצריך עובי, (וראיתי מי שרצה לומר דהבני יונה כתב דבריו רק לדעת הרמב"ן ולא לדעת הרא"ש, ואין הדבר כן, דבהדיא כתב הבני יונה דבריו לפי שיטת הרא"ש ולא הביא כלל דעת הרמב"ן)], ועכ"ז הצריך הרמב"ן בישול, מוכח דעת הרמב"ן דסתם צבע שחור המתקיים אף אם יש בו כל גדרי הדיו הוא פסול, אלא צריך שיהי' דבר הנקרא דיו, והיינו או דצריך שיהי' דבר המקובל שנקרא דיו, או דיש עוד תנאים בדיו חוץ מצבע שחור המתקיים ואין אנו יודעים מה הם. ומעצם ההלכה נמי יש להוכיח כן, דהרי דיו עפצים עם גומא אף בלא בישול, א"כ מוכח דיש לו כל גדרי הדיו, ועכ"ז לכתחלה צריך בישול כדעת הרמב"ן, וע"כ לדיעה זו יש עוד דבר המעכב בדיו חוץ מצבע שחור המתקיים.

וכן מוכח נמי ממה שהביא ר"ת ראייה דדיו של עפצים אינו דיו מהא דרב אמי פלי קורטא דדיותא ודיו של עפצים אינו יבש ואינו כקורטא, וע"ז השיב הרמב"ן (גיטין י"ט ע"א) דהמבושל הרבה עושה קורטא, וכ"כ הריטב"א (שם) דאם מבשלין אותו הרבה נעשה קורטא, וכן הר"ן (שם) כתב דכשמתייבש נעשה קורטא, ואם נאמר דכל צבע שחור המתקיים כשר, ואף אם אינו הדיו של חז"ל, א"כ מה הוצרכו לתרץ דדיו של עפצים נעשה קורטא, הלא אף אם הדיו של עפצים אינו נעשה קורטא ואינו הדיו של חז"ל נמי כשר, דכל צבע שחור המתקיים כשר, אלא מוכח דס"ל להרמב"ן ודעימי' דרק מה שנתקבל מחז"ל מיקרי דיו ולא כל צבע שחור המתקיים.

[וראיתי מי שכתב ודחק עצמו לפרש מש"כ הרמב"ן דהמבושל הרבה עושה קורטא, דבאמת סובר הרמב"ן שאף מה שלא נזכר בחז"ל הוה דיו, רק משום שכתב הרמב"ן מהירושלמי דסתם דיו הוה דיו של עפצים, ע"כ הוצרך לפרש הדיו של חז"ל על דיו עפצים, עכת"ד, ודברים אלו לא ניתנו להאמר, דהרי הרמב"ן ודעימי' הביאו טענת ר"ת מפלי קורטא דדיותא, ומוכח להדיא בדבריהם דכאו לתרץ ראי' זאת של ר"ת וכתבו דגם דיו של עפצים נעשה קורטא, וכן הוא להדיא במאירי (קריית ספר מאמר א' ח"ד) שכתב על ראיותיו של ר"ת וז"ל, ואעפ"י שאין הראיות כלום לדעתי, שהרי אף הדיו שלנו אפשר לייבשו כשהוא מתבשל הרבה ועושים ממנו קרטים, עכ"ל, ולא הזכיר כלל שסתם דיו הוא של עפצים, (והמאירי להלן בדבריו סובר כדעת הרמב"ם וכדלהלן)].

וכן ממה שהרמב"ן ודעימי' מסבירים את סוגיית הדיו בשבת (כ"ג ע"א) דקאי על דיו של עפצים, ועי' גם בריטב"א בשבת (שם), מוכח דבעינן שיהי' הדיו של חז"ל.

והרי המאירי (בקריית ספר מאמר א' חלק ד') הביא דברי ר"ת שכתב לפסול דיו של עפצים ודחה ראיותיו, ואח"כ כתב וז"ל, מ"מ אנו מודים לדבריהם שאין הדיו שלנו (דיו של עפצים) כדיו שלהם (דיו של חז"ל, והאריך לבאר מהו הדיו של חז"ל) וכו', ומ"מ נראה לי שאין הכוונה אלא לכתוב בדברים שהם משחירים ומדביקין וכו' עכ"ל.

והיינו דהמאירי לשיטתו (שם ובשבת כ"ג ע"א ועוד) דסובר כהרמב"ם דכל צבע שחור המתקיים כשר, ולכן דחה דברי ר"ת דאף אם הדיו של עפצים אינו הדיו של חז"ל מ"מ כל הדברים המשחירים

ומדביקין כשרים לדיו, ואם נימא דהרמב"ן ודעימי' סוברים נמי כשיטת הרמב"ם, ה' להם לדחות דברי ר"ת כמו שדחה המאירי, וע"כ מדהוצרכו לומר שהדיו של עפצים הוא הדיו של חז"ל וכנ"ל, מוכח דלשיטת הרמב"ן ודעימי' לא כל צבע שחור המתקיים כשר.

ומ"מ מוכח להדיא בדברי הרמב"ן ודעימי' דיש עוד סוג דיו חוץ מדיו של עפצים, שהרי הביאו בשם ר"ח שכתב דפירוש דיו הוא מדאד או חבר, ופירש הרמב"ן דמדאד הוא עשוי מפחם הגפנים וחבר הוא דיו של עפצים, [ומתוך דברי ר"ח משמע נמי קצת דלא כל צבע השחור המתקיים הוה דיו, דאל"כ למה פירש ר"ח מדאד או חבר הו"ל למימר כל צבע שחור המתקיים, אלא מוכח דרק הסוגים דנתקבל דמיקרי דיו הוא כשר לדיו, ויש לדחות].

היוצא מדברינו דדעת הרמב"ן ודעימי' דדיו של עפצים וגומא כשר רק ע"י בישול, ויש עוד סוג של דיו הכשר, ומ"מ לא כל צבע שחור המתקיים, רק דיו המקובל לנו דמיקרי דיו.

וכיון שכן, לפי מה שהבאנו לעיל דעת המשנ"ב והאחרונים לצאת לכתחלה דעת הרמב"ן, א"כ בודאי אין לכתוב לכתחלה בדיו מסמנים חדשים, ויתבאר להלן דיש גם פקפוק לדעת שאר ראשונים אף לענין דיעבד.

פרק ד

דעת הרא"ש לענין צבע שחור המתקיים

הנה הובא לעיל דעת הרא"ש ודעימי' דעפצים לבד אינו דיו, רק כשמעורב בו גומא שהוא שרף אילן הוה דיו, ויש להקדים דמוכח מדברי הטור (יו"ד סי' רע"א) וכן מדברי הב"י (או"ח סי' ל"ב) דקיי"ל כדעת הרא"ש, [בצירוף דעת הרמב"ם, ומ"מ לא היינו סומכים על דעת הרמב"ם לבד בלא דעת הרא"ש], וכ"מ בכל הפוסקים.

והנה הרמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד) כתב דדיו של עפצים וקנקנתום כשר, ומשמע אף בלא גומא, וכן הרמב"ם סובר דכל צבע שחור המתקיים כשר וכמו שנתבאר לעיל (פרק ב'), ויש לחקור לפי הרא"ש, האם דוקא עם גומא כשר לדידי' ודלא כהרמב"ם, או שעפצים עם קנקנתום בלא גומא נמי כשר וכהרמב"ם, וכן מה סובר הרא"ש לענין צבע שחור המתקיים, האם סובר כהרמב"ם דכשר, או דרק עפצים עם גומא מכשיר הרא"ש ולא כל צבע שחור המתקיים. ומצאנו בזה ד' דרכים באחרונים:

- א. שהרא"ש סובר לגמרי כהרמב"ם דעפצים עם קנקנתום בלא גומא נמי כשר, וכן כל צבע שחור המתקיים כשר.
- ב. שהרא"ש חולק לגמרי על הרמב"ם וסובר דעפצים עם קנקנתום בלא גומא פסול ורק עם גומא כשר, וכן לא כל צבע שחור המתקיים כשר.
- ג. שהרא"ש סובר כהרמב"ם דעפצים עם קנקנתום בלא גומא כשר, וחולק על הרמב"ם וס"ל דלא כל צבע שחור המתקיים כשר.
- ד. שהרא"ש סובר כהרמב"ם דכל צבע שחור המתקיים כשר, ולגבי דיו עפצים חולק על הרמב"ם וסובר דבלא גומא פסול.

ומקודם נבאר מה שיש לדקדק מדברי הרא"ש והראשונים, ואח"כ נביא את דברי האחרונים בזה. הנה הרא"ש (הל' סימן ו') אחר שהביא דברי ר"ת לפסול דיו עפצים וראיתו מן הגמרא, כתב וז"ל, ואינה ראייה דמי עפצא לחודיה אין נקרא דיו, אלא כשמערבין בו קומוס שקורין גומא נקרא דיו עכ"ל. מפשטות לשון הרא"ש מדלא דחה לגמרי דברי ר"ת לומר דא"צ שיקרא דיו אלא כל צבע שחור המתקיים כשר, אלא דמה שר"ת סובר דעפצים אינו נקרא דיו כתב הרא"ש דעם גומא נקרא דיו, מוכח דבעצם הוא מודה לר"ת דלא כל צבע שחור המתקיים כשר וצריך דבר הנקרא דיו, רק בדיו עפצים חולק על ר"ת וסובר דעם גומא נקרא דיו.

וכן מוכח בהג"א (גיטין פ"ב סימן י') שכתב וז"ל, אבל ריב"ן פליג וכתב דדיו דמתניתין היינו של עפצים, והא דתנא ר' חייא כתבו במי טריא ועפצא כשר לאו היינו דיו של עפצים, דהא תנא לי' במתניתין, אלא מי שרף ומי עפצים בלא שרף, דכל חד לחודיה לא מיקרי דיו, אלא כשהן מעורבין יחד מי שרף ומי עפצים, והיינו דאמר כל השרפים יפים לדיו, עכ"ל.

מוכח נמי מדבריו, מדלא כתב דכל צבע שחור המתקיים כשר, אלא אדרבה כתב דדיו עפצים עם שרף היינו הדיו דמתניתין, וכן ביאר דהיינו הא דאמרינן בשבת כל השרפים יפים לדיו, מוכח דצריך שיהי' דיו המקובל מחז"ל, וצריך שיקרא דיו.

ומ"מ אין לומר בדעת הרא"ש דרק דיו עפצים עם גומא כשר, וע"כ שיש עוד סוגי דיו דכשר לדעת הרא"ש, דהרי המרדכי (גיטין סימן של"ט) דסובר כדעת הרא"ש, כתב דגם דיו של קוצים נקרא דיו, ודיו של קוצים הוא הדיו של ר"ת כפי המבואר בכמה ראשונים (עי' או"ח הל' תפילין סימן תקמ"ב, ובשו"ת מהרי"ל סימן קי"ט, ובטור יו"ד סי' רע"א עפ"י הגהת הטור החדש עפ"י כת"י).

וכן הרי בשו"ע (או"ח סימן ל"ב סעיף ג' ויו"ד סי' רע"א סעיף ו') הובא הדיו של הרמב"ם, ומשמע דכשר לכו"ע וכדמוכח בכל הפוסקים, וא"כ יש כמה סוגי דיו לפי הרא"ש.

אבל אין להוכיח מזה דכל צבע שחור המתקיים כשר, אלא דיש כמה סוגי דיו הנקראים דיו, וראי' מדברי מהרי"ל שהובא במג"א (סי' ל"ב סק"ה), וז"ל המג"א, ובתשו' מהרי"ל ד"ה סימן קכ"ז כתב שדיו שלנו [היינו דיו עפצים] כמה רבוותא אכשרו לה ותמצא בהג"מ, אמנם הואיל ור"ת פוסל

עפצים, ורש"י פוסל אדרמינ"ט [שלפי רש"י בעירובין י"ג ע"א זהו קנקנתום, ויש פוסלים לתת קנקנתום לתוך הדיו], ויתר רבותינו פסלו גלוטשטיין [ביארו המפרשים שהוא וידריאול המובא בתוס' וברוב ראשונים, שהוא קנקנתום, ועי' לקט יושר עמ' 53], נכון להחמיר לצאת ידי כולן ולכתוב בשטופטינ"ט שהוא של קוצים [הדיו של ר"ת כנ"ל, וכ"מ בלקט יושר], או בדיו של עשבים [ט"ס וצ"ל עשנים וכמ"ש במלאכת שמים כלל ד' בינה סק"ה ועוד הרבה מפרשים, (ומוכח כן מדנקט מהרי"ל כמ"ש המיימוני, והרי הרמב"ם מיירי מדיו עשנים)], כמ"ש המיימוני, עכ"ל המג"א בשם מהרי"ל, וכ"כ בלקט יושר (עמ' 53) בשם מהרי"ל, דירא שמים יצא את כולם לעשות דיו כשר או דר"ת או דמיימוני עכ"ל. והרי לפי ר"ת ברור דקפיד אסממני דיו, ולא כל צבע שחור המתקיים כשר, ועכ"ז כתב מהרי"ל דמי שרוצה לצאת גם דעת ר"ת יכתוב או בדיו דר"ת או בדיו דהרמב"ם, מוכח להדיא דאף שיש כמה סוגי דיו הכשרים לכתוב בהם, מ"מ עדיין י"ל דלא כל צבע שחור המתקיים כשר לכתוב בו. [ואף מדברי התוס' (שבת כ"ג ע"א) שכתבו וע"כ היה פוסל ר"ת ס"ת שאין כותבין בדיו שלנו דשאר לא מיקרי דיו עכ"ל, מוכח דלפי ר"ת רק הדיו שלו הוה דיו, מ"מ מהרי"ל כתב להדיא דדיו של הרמב"ם כשר לפי ר"ת. וכן יש להעיר דהרי הדיו של הרמב"ם שרוי במי עפצים ולפי ר"ת הרי פסול עפצים, אמנם י"ל דרק דיו של עפצים פסול לר"ת, אבל מה ששורין במי עפצים כשר אף לר"ת, וכ"מ בביאור הלכה (סי' ל"ב סעיף ג' ד"ה בין שיש), אמנם בביאור הגר"א (יו"ד סי' רע"א סעיף ו') לא משמע כן, ואין כאן המקום להאריך בזה]. וכן מדברי הרמב"ן שהובא לעיל יש להוכיח כן, דהרי לדידי' לא כל צבע שחור המתקיים כשר, ועכ"ז כשר לדידי' כמה סוגי דיו, וא"כ גם להרא"ש י"ל כן. ולפי כל הנ"ל נתבאר שאף אם נאמר בדעת הרא"ש דלאו דוקא כשמעורב עם גומא, אלא עפצים עם קנקנתום בלא גומא נמי כשר, מ"מ עדיין י"ל דלא כל צבע שחור המתקיים כשר, [וכמו שיתבאר שיש אחרונים הסוברים כן בדעת הרא"ש]. ואחר שנתבאר לן מה שיש לדקדק מדברי הרא"ש והראשונים, כעת נביא דברי האחרונים מה שביארו בדעת הרא"ש, וכדלהלן.

פרק ה

דעת הבית יוסף

הנה על מש"כ הרמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד) שאם כתב במי עפצא וקנקנתום כשר, כתב שם הכסף משנה וז"ל, כ"כ הרא"ש דאע"ג דבפ"ב דגיטין משמע דמי עפצא לאו היינו דיו, כשמערבין בו קומוס שקורין גומא בלע"ז נקרא דיו עכ"ל, וכן בב"י (או"ח סי' ל"ב) הביא דברי הרמב"ם והרא"ש, והביא דברי רבינו שמחה שבכל דבר שיעשה אדם דיו בדבר שיתקיים ויהא ניכר על הקלף דיו הוא, וכתב הב"י וזה כדברי הרמב"ם והרא"ש.

מוכח דסובר הב"י דהרמב"ם והרא"ש בחד שיטה קיימי, והרא"ש מודה להרמב"ם דעפצים עם קנקנתום בלא גומא כשר, וגם דכל צבע שחור המתקיים כשר.

ומדברי הב"ח (או"ח סימן תרצ"א) נמי מוכח דדעת הרא"ש כהרמב"ם, ועפצים עם קנקנתום בלא גומא כשר, אמנם הב"ח לא מיירי לענין צבע שחור המתקיים, ואפשר דלענין זה סובר הב"ח דהרא"ש חולק בזה על הרמב"ם.

והנה בשו"ע או"ח (סי' ל"ב סעיף ג') כתב וז"ל יכתבם בדיו שחור בין שיש בו מי עפצים בין שלא במי עפצים, עכ"ל, ולא כתב ממה לעשות הדיו, ורק ביו"ד (סי' רע"א סעיף ו') כתב ממה לעשות הדיו, ומוכח מדברי השו"ע באו"ח שאין נפק"מ ממה עשוי הדיו, רק שיהי' דיו שחור, [ויש לדחות קצת שעיקר כוונת השו"ע להשמיענו שכשר בין שיש בו מי עפצים בין שלא במי עפצים, אבל בעצם צריך שיהי' דבר הנקרא דיו, אבל אין כן פשטות השו"ע], וכן ביאר הא"ר שם, ומ"מ יש סתירה בין דברי השו"ע באו"ח לדברי השו"ע ביו"ד וכמו שהעירו הא"ר והפמ"ג (א"א סק"ב), דבאו"ח מוכח בשו"ע דמתיר לכתחלה כל דיו שחור וביו"ד כתב דלכתחלה יכתוב בדיו מעשן וכו'.

עכ"פ מבואר בדברי השו"ע ביו"ד (סי' רע"א סעיף ו') דבמי עפצא וקנקנתום כשר אף בלא גומא, ועוד מוכח מדברי השו"ע באו"ח הנ"ל דכל צבע שחור המתקיים כשר לדיו, ויש להוסיף דבשו"ע יו"ד (שם) כתב בשו"ע דלכתחלה יכתוב בדיו העשוי מעשן השמנים שרוי במי עפצים, והרמ"א באו"ח (שם) כתב נמי דלכתחלה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרוי' במי עפצים, ובפשטות הטעם הוא כדי לצאת דעת הסוברים דיש לכתוב בדיו שיוכל להמחק והדיו מעשן וכו' הוא דיו שיוכל להמחק, וכמבואר ברמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד), וכן ביאר העו"ת באו"ח שם, וכן המשנ"ב (סי' ל"ב סק"ח) וכן שו"ע הרב (סי' ל"ב סעיף ד'), אבל כבר כתבו הפוסקים דכהיום המנהג לכתוב בדיו שאינו נמחק וכמבואר נמי במשנ"ב (שם).

פרק ו

דעת המשכנות יעקב

הנה בשו"ת משכנות יעקב (או"ח סי' ל"ח) משיג על הב"י דמשהו דעת הרמב"ם והרא"ש, וסובר דלהרא"ש רק עם גומא כשר, ומבאר שם דהרי מטילין קנקנתום לכל דיו עכשיו כמ"ש הפוסקים דנוהגין כמ"ד מטילין קנקנתום לתוך הדיו, ואין לומר דהרא"ש חשש למ"ד דאין מטילין קנקנתום והיינו משום דבעינן שיוכל להמחק, דהרי גומא שהוא קומוס נמי אינו נמחק כמבואר בסוטה ועכ"ז סובר הרא"ש דדיו עם גומא כשר, וע"כ דסובר דא"צ שיוכל להמחק, ועכ"ז כתב הרא"ש דוקא גומא ולא כתב משום קנקנתום, משום דסובר דעפצים עם קנקנתום בלא גומא פסול דהוה רק צבע ורק עם שרף הנקרא גומא הוה דיו, [מש"כ המשכנ"י דדיו עם גומא אינו נמחק עיין עוד להלן פרק ט' מה שכתבנו בזה].

וזה לשונו בקיצור השייך לענינו, דעת הרא"ש ז"ל דפסול מי עפצא וכו' דלא מיקרי דיו כלל וכו' לענין סת"מ דהלל"מ דוקא בדיו א"כ כל שאין נקרא דיו פסול לכתוב בו, וזו היא דעת הרא"ש ז"ל ג"כ וכו' דמחלק דמי עפצא לבד אינו נקרא דיו אבל עם שרף הנקרא גומא הוה דיו, והוציא כן מדאמרינן כל השרפים יפים לדיו, אבל הא ודאי מודה הרא"ש דבלא שרף הנקרא גומא לא הוה דיו אף שהטיל לתוכו קנקנתום דג"כ צבע הוא, ולכן דקדק דוקא שרף הנקרא גומא וכו' אבל מי עפצא וקנקנתום פסול להרא"ש ז"ל דלא כהרמב"ם וכו'.

עכ"פ כיון שדעת ר"ת ז"ל וסמ"ג וסה"ת לפסול דיו של עפצים, והרא"ש ז"ל והריב"ן והא"ז ומרדכי והרמב"ן ז"ל ג"כ אין מכשירין רק ע"י שרף שקורין גומא ולדעת הרמב"ן ז"ל עצמו דוקא ע"י בישול, עכ"פ דעת כולם דמי עפצא וקנקנתום לחוד בלא שרף פסול לגמרי מה"ת דלא מיקרי דיו רק צבע, ורובא דמינכר נינהו נגד דעת הרמב"ם ז"ל ורבינו שמחה המכשירים מי עפצא וקנקנתום, וגם בשל תורה הלך אחר המחמיר, לכן יש להחמיר ולדקדק הרבה דלא יכתבו הסופרים במי עפצא וקנקנתום לחוד רק עם שרף שקורין גומא, ובלא"ה פסול מה"ת לדעת רוב הפוסקים, גם יש לדקדק לעשות ע"י בישול כדעת הרמב"ן ז"ל הואיל ואפשר וכו', עכ"ל המשכנות יעקב.

מבואר מדברי המשכנות יעקב כמה דברים:

- א. דהרמב"ם והרא"ש פליגי ולדעת הרא"ש צריך דוקא עפצים עם גומא.
- ב. דהטעם דפסול עפצים עם קנקנתום בלא גומא הוא משום דאז הוה צבע ולא דיו.
- ג. דעת הרא"ש ודעימ' דצריך לכתוב עם דבר שנתקבל דמקרי דיו ואין לכתוב בכל צבע שחור המתקיים.

וחוץ ממה שמוכח להדיא בלשון המשכנ"י דהא דמכשיר הרא"ש עפצים עם גומא דוקא הוא משום דאז מיקרי דיו אבל בלא זה הוה רק צבע, וא"כ סבר דלא כל צבע שחור המתקיים כשר, עוד יש להוכיח כן דהרי עפצים עם קנקנתום בלא גומא הוה צבע שחור המתקיים כיון שהוא כשר לדעת הרמב"ם, וא"כ אמאי הוא פסול לדעת הרא"ש, וע"כ דלא כל צבע שחור המתקיים כשר להרא"ש, אלא מה שנתקבל דמקרי דיו.

והובא דברי המשכנות יעקב בפתחי תשובה (יו"ד סימן רע"א ס"ק י"ז), ובמשנה ברורה (סי' ל"ב סק"ח), ובביאור הלכה (ד"ה בין שלא).

פרק ז

דעת הבני יונה

והבני יונה (בארוך שלו יו"ד סי' רע"א) השיג ג"כ על הב"י וז"ל, אבל מיהא קשיא מאי דמשה הרב ב"י דעת הרמב"ם עם הרא"ש, ולכאורה אינו דהרמב"ם אינו ממעט אלא שאר צבעונים שאינן שחורים וכו', והרא"ש לא פליג עליה דר"ת אלא אם מטילין קומוס לתוך הדיו של העפצים כשר שאינו מיקרי תו מי עפצים אלא דיו, אבל מודה בדיו העשויה ממי עפצים לבד פסול כר"ת ולא מהני מאי דהוה שחורה, והיא כצבעי המימות שנבלעין תוך בגד צמר ואינן נקפין מבחוץ כי זה הוא ההפרש בין עפצים להיכא דשמו בתוכו קומא, [מוכח מדברי הבני יונה דמי עפצים לבד הוה שפיר שחור ולהרמב"ם כשר, רק להרא"ש פסול, וכן סובר הפמ"ג וכמו שיבואר להלן, ומ"מ בטעם שיטת הרא"ש יש להבני יונה דרך מחודשת וכמו שיבואר].

ולכאורה יש ראייה לדבריהן מן פרק כל כתבי דאיבעיא התם היו כתובים בסם ובסיקרא בקומוס ובקנקנתום ובלשון הקודש מהו, משמע מזה שאין נכון שיהיו כדיו דאל"כ מאי ספקייהו, ואע"ג דקנקנתום הי' צבע שחור ואפי' לבד משחיר וכו', וגם לישנא דהרמב"ם משמע שמתיר בקנקנתום לבד שהוא שחור, ואף כי יש לפרש דברי הרמב"ם וכו' לאו למימרא להתיר בקנקנתום לבד דכל שהיא לבדה אינה משחרת אלא מיירי ביחד עם המי עפצים, אבל האמת כי האי קנקנתום הם השחורים וכו', עכ"ל.

וכתב עוד הבני יונה וז"ל, ואחרי שהוכחנו שלא די לנו בדיו שהיא שחורה לבד אלא שתקרא דיו, יש לנו ספק גדול בהאי דינא איזהו נקראת דיו הכשרה, דודאי אילו היו דברי הרמב"ם אמת שצבע השחור כשר, היינו יכולים לפרש דאין הלכה בא למעט אלא שאר הצבעונים ולכך בא הלכה שתומה במעשה הדיו [כלומר דלא נתפרש לן הלכה למשה מסיני איך לעשות הדיו], אבל אחרי שהוכחנו לפסול גם בצבע השחור וצריך להיות שמו דיו, יש ספק בזה וכו', והנראה לי בזה דודאי כשרים כל מיני דיו העשויים קצת נקפים ועבין שעומדין על גבי הקלף ואין נבלעין בתוך גוף הקלף כמו צביעת בגדי צמר בצבעי מימות וכן הוא מי עפצים, ובודאי דברי ר"ת נוחים לפסול מי עפצים לבד וכו' אבל כל ששם בתוכו קומוס שמעמידו ומעבו כמ"ש הרא"ש כשר וכו', לכן התיר הרא"ש מי עפצים כל שיש בה קומוס המעבה ומעמידה על הקלף, עכ"ל.

וביסוד הנ"ל מבאר הבני יונה שם סוגיית הגמ' בשבת (דף קט"ו ע"ב) ומיישב בזה קושיית התוס' שם וכתב דתירוקן התוס' דחוק מאד, וע"כ חולק על התוס' ומיישב לפי שיטתו.

[והבני יונה מפרש בזה האיבעיא בשבת (קט"ו ע"ב) דאיתא שם דאף למ"ד דכתבי הקדש הכתובים בשאר לשון מצילין בשבת מפני הדליקה מ"מ תיבעי אם כתובים בסם ובסיקרא ובקומוס ובקנקנתום אם מצילין, דהני מילי דמצילין היכא דכתיבי בדיו דמיקיים אבל הכא כיון דלא מיקיים לא, וביאר הבני יונה דדיו מיקיים ע"ג הקלף ממש דיש בה עובי לאפוקי הני דאין בהו ממש ונבלעין לגמרי תוך הקלף.

וחוץ ממה שפירושו הוא נגד כל הראשונים צ"ע פירושו, דבשלמא אם ההבדל הוא בין מתקיים או לא מתקיים מובן האיבעיא, דכיון שאין מתקיים כ"כ כמו דיו אין בזה כ"כ בזיון כתבי הקודש, ולכן יש לומר דאין מצילין מפני הדליקה, וכמ"ש בספר מגיני שלמה בשבת שם, אבל לשיטת הבני יונה דההבדל הוא בין יש בו עובי או לא, א"כ מה שייך לומר דכיון שאין בו עובי אין מצילין מפני הדליקה].

וכתב שם בתו"ד וז"ל, אלא ודאי דזהו החילוק בין מה שנקרא דיו לאינו דיו, והוא כי דיו הוא המתקיים ע"ג הקלף ממש, לאפוקי מי קנקנתום וקומוס [צ"ע דהרי כתב הבני יונה לעיל דקומוס הוא המעבה ומעמידו ע"ג הקלף ואיך כתב כאן דקומוס אין בו ממש, ואולי רק כשמעורב עם עפצים יש בו ממש וצ"ע], וכיוצא בו מי טריא ועפצא אין בהו ממש ונבלעין כל גופן, עכ"ל.

וסיים הבני יונה וז"ל, ואפשר ע"ז סמכו קדמונינו שהנהיגו לעשות בדיו עפצים וקומוס וקנקנתום כמו שנהוג בינינו מלאכת הדיו בזמנינו זה, עכ"ל.

היוצא מדברי הבני יונה:

א. לפי הרמב"ם כל צבע שחור כשר, אבל לפי הרא"ש בעינן שיהיה נקפה ועומד ע"ג הקלף ולכן מי עפצים כשר רק אם מערבו עם גומא.

- ב. מוכח מדבריו דהגומא הוא שמעבה את הדיו ומעמידו ע"ג הקלף ולכן נקט הרא"ש גומא, ולכן כתב בסוף דבריו שמשו"ה הנהיגו לעשות בדיו עפצים וקומוס וקנקנתום.
- ג. מי עפצים לבד וכן קנקנתום לבד הן שחורים, ולפי הרמב"ם כשרים, אבל לפי הרא"ש פסולים מטעם שהן נבלעין תוך הקלף והוה כצבע, וכן כתב הבני יונה בקצר שלו (שם סעיף ו) דבמי עפצא לבד או במי קנקנתום לבד פסול משום שנבלעין בתוך הקלף.
- ד. ביסוד הזה שצריך שיהיה נקפה ועומד ע"ג הקלף מבאר הסוגיא דשבת (דף קט"ו) וחולק על התוס' שם וכתב דתירוץ תוס' דחוק מאד.

[ויש לציין דפירושו של הבני יונה בסוגיא דשבת שם הוא נגד כל הראשונים, עיין רש"י (שם ד"ה דלא מייקיים) וחי' הרשב"א (שם) ושאר ראשונים, כולם מפרשים כפירוש התוס'].

והנה יש כמה דברים הצריכין עיון בדברי הבני יונה, דמה דמשמע מדבריו דצריך קומוס דוקא עם המי עפצים, ומשמע דמי עפצים עם קנקנתום בלא גומא פסול משום שאינו מעובה ועומד ע"ג הקלף, אבל בקצר שלו (שם סעיף ו) כתב להדיא להיפך, וז"ל ואם כתבו במי עפצים וקומא בתוכה או קנקנתום [עד שמעבה ומעמידה קצת ע"ג הקלף שאין נבלעת כולה לגמרי תוך הקלף, ד"ע] כשרה, עכ"ל. וע"כ צ"ל דס"ל דגם מי עפצים עם קנקנתום בלא גומא שפיר הוה מעובה ועומד ע"ג הקלף וכשרה.

ומה שדייק הבני יונה בדברי הרמב"ם דמי עפצים לבד או קנקנתום לבד כשר מכיון שהוא שחור, צע"ג דהרי קנקנתום איתא להדיא במגילה (דף י"ז ע"א) דפסול, ומכח קושיא זו כתב הב"ח (או"ח סימן תרצ"א) דע"כ דמיירי הרמב"ם במי עפצים וקנקנתום מעורבין יחד, ועי' במגיד משנה (פ"ב מהל' מגילה ה"ט).

ובעצם חידושו של הבני יונה נראה מדברי הראשונים והפוסקים דלא סברי כן, [מלבד החת"ס שהביא שיטתו אבל לא ברירא לן דעתו וכמו שיבואר להלן פרק ח'], דהרי הבני יונה מבאר בזה פסול דקנקנתום משום דנבלע תוך הקלף, ומהר"ם בנעט בביאורו על המרדכי (הלכות קטנות רמז תתקס"ג), וכן בשו"ת צמח צדק (או"ח סי' ט"ו) כתבו טעמים אחרים על פסול קנקנתום, וע"כ דלא ס"ל כן. ועוד דהבני יונה דוחה תירוץ התוס' בשבת וחולק עליהם, ומשמע דהתוס' לא ס"ל כהבני יונה, וכן שאר ראשונים סברי בפירוש הגמ' דשבת כתוס'.

ועוד, והוא העיקר, דכל הפוסקים המדברים מעסק הדיו לא הביאו כלל חידושו של הבני יונה דצריך שיהי' הדיו מעובה, ולא מיבעיא ההולכים בשיטת הרמב"ם דכתבו רק צבע שחור המתקיים, אלא אפי' החולקים על הרמב"ם וסוברים דאין להכשיר כל צבע שחור המתקיים, מ"מ כמה פוסקים הזכירו נמי התנאים שצריך שיהי' בדיו, חוץ ממה שצריך שיהי' הדיו המקובל, ולא הזכירו כלל התנאי שיהי' מעובה, וכבר הקדימוני כמה מחברים וכתבו שמדברי כל הראשונים והפוסקים מוכח דלא כבני יונה.

ויש להוסיף עוד דבמג"א (סי' ל"ב ס"ק ל"ט) כתב דאם קפצה כל הדיו מהקלף ולא נשאר רק רושם אדמימות מהחלודה של הדיו הוה שלא כסדרן, עכ"ד. מוכח דרק משום שנשאר רושם אדמימות, אבל אם נשאר הצבע שחור שפיר דמי אף שאין ממשות של דיו ע"ג הקלף, וכבר העיר הבני יונה בזה (יו"ד סי' רע"א בקצר סעיף ו) וז"ל ולפמש"כ אני לעיל פסול אפילו נשאר מקומה שחור כיון שאין שם ממשות דיו, ואפשר להכשיר בזה דא"א שאין שם ממשות קצת אחרי שנשאר רושם שחור והדיו מתחלתה עשויה באופן שתתקיים ע"ג הקלף וצ"ע, עכ"ל.

הרי שהבני יונה העיר ע"ד המג"א דלשיטת הבני יונה פסול אפי' נשאר צבע שחור ודלא כמג"א, ומ"מ רוצה לחדש דאם נשאר רושם שחור זהו סימן שנשאר ממשות דיו, ונשאר בצ"ע.

ולפי מה שנתבאר תמוה מאוד מה שיש שרוצים להחליט דהלכה כבני יונה, ואף אם נימא שהחתם סופר פסק כמותו [מה שאינו ברור כלל וכמו שיתבאר], והגאון הבני יונה רב גובריה, ואם היה הנדון להכריע להקל נגד הבני יונה לא הי' הכח בידניו להכריע, אבל חלילה להכריע להקל נגד שאר הפוסקים החולקים עליו כמו שנתבאר וכמו שיתבאר עוד להלן בעז"ה, ובפרט שהמנהג היה להחמיר בזה וכמו שנתבאר (בפרק א'), ותמה תמה אקרא איך אפשר להעמיד יסוד להלכה על דברי הבני יונה במקום שנדחו דבריו מכל הפוסקים, ומי יכניס ראשו בין ההרים הרמים להכריע בדבר חמור הנוגע לקדושת ס"ת תפילין ומזוזות שאם כתבן שלא בדיו פסולים מה"ת.

[ואולי י"ל דאף הגאון הבני יונה לא החליט בדבריו למעשה להקל, דהרי כתב בסוף דבריו וז"ל ואפשר ע"ז סמכו קדמונינו שהנהיגו לעשות בדיו עפצים וקומוס וקנקנתום כמו שנהוג בינינו מלאכת הדיו בזמנינו זה עכ"ל, הרי דלא ברירא לי' מדוע הנהיגו קדמונינו לעשות בדיו עפצים וקומוס וקנקנתום, רק כתב דבריו בדרך אפשר, ובזה יובן נמי שבקצר שלו לא פסק להדיא שאפשר לכתוב בכל צבע שחור המעובה ועומד ע"ג הקלף, אלא כתב איך עושין דיו מעשנים מגובל בשרף אילן ואח"כ כתב דיו של עפצים עם קומ"א או קנקנתום, שמעבה ומעמידה קצת ע"ג הקלף, והיינו שהביא את החידוש שלו רק להחמיר דאם עושה דיו מעפצים צריך שיהי' מעובה ועומד ע"ג הקלף, אבל לא להקל לכתוב בכל דבר שחור המעובה, זה כתבתי דרך הערה דרך אפשר].

פרק ח דעת החתם סופר

ובדברי החת"ס יש מקום עיון גדול, דבחידושי החת"ס (גיטין י"ט ע"א) פוסק כדברי הבני יונה הנ"ל, אבל בשו"ת חת"ס (יו"ד סימן רנ"ו) לא מוכח כן.

[והרבה כבר העירו כן בדברי החת"ס, ויש מי שכתב שאין מוכח כן בדברי חת"ס, והעתיק רק קטע קטן מדברי החת"ס, ואבאר בעז"ה את ההוכחה מדברי החת"ס כדלקמן].

וז"ל שו"ת חת"ס (שם) בתו"ד, ובכל דיו הוא שתחלתו שחור ולכזקין יכהה מראיתו ויתהפך קצת כעין אדמדם ולא אדום ממש, כי אין השחור נעשה אדום אבל הוכהה ונעשית כעין מראה ברוי"ן, וכך הוא וסתן של רוב דיו בעולם, נמצא אי הוה הל"מ כתיבה שחורה של דיו שבאורך הימים ישתנה קצת א"כ היינו דיו דאמר רחמנא, אך כל זה אם תחלתו שחור ממש וסופו מתקלקל קצת היינו דיו, אבל אם מקלקל מתחלתו א"כ מעולם לא הגיע עדיין לשיעור דיו שהוא שחור מתחלתו, וכן אם סופו נעשה אדום מה שאין דרכו של דיו להעשות, ועל כרחך יש חסרון בעיקר הדיו וכו', וכשאר צבעונים יחשב, וס"ת כזה פסול מעיקרא וכו'.

והנה הכותב בצבע ומעביר עליו דיו כשר וכו' לענין סת"מ פסול מספק וכו', ואמנם דיו שהוכהה מראיתו או קצת נתאדם בתחלתו, אם מוסיף עליו דיו שחור ומעביר הקולמוס עליו ומצהירו, נהי אם כבר כתב לפניו ושוב ממלא האות הזה בדיו הוה שלא כסדרן דהכתיבה לא היתה כתיבה כלל, דהל"מ בדיו וזאת הדיו לא נגמרה מלאכתה, אבל מ"מ אינו דומה לכותב בצבע דלא יועיל תערובת דיו עם צבע ומ"מ פסול הוא, דלו יהי' שדיו כהה הי' בכלי והוסיף עליו דיו שחור נתקן ונתכשרה, ומה לי בכלי או ע"ג קלף מצא מין את מינו וניעור להכשירה, וליכא אלא משום שלא כסדרן, אבל אי הוסיף עליו דיו טרם שכתב לפניו כשר וכו'.

היוצא מדברינו, הס"ת הנ"ל אם השינוי לאדמימות מחמת יושן וכדרכו של דיו הרי היא כשר, שהרי נכתבה בדיו וכו', אבל אי נשתנה לאודם ממש מה שאין כן וסתו של סתם דיו או אפילו רק לאדמימות רק שנשתנה מיד מהר שנראה שאינו מחמת יושן אלא שנעשית הדיו ע"י המצאה חדשה מסממנים אחרים, הרי הוא פסול מעיקרא, ואסור להעביר על השמות שאינם נמחקים דהוה כדיו ע"ג סיקרא וכו', ובסת"מ לא כשר וכו', עכ"ל החת"ס.

היוצא מדברי החת"ס, דיש ג' דינים בדיו שנתאדמה, יש דיו שהוא כשר כך, ויש דיו שפסול וא"א להעביר עליו דיו, ויש דיו שפסול אבל אם מעביר עליו דיו הוא כשר, וכדלהלן.

א. דיו שנשתנה לאדמימות מחמת יושן כדרכו של דיו כשר.

[חידושו של החת"ס שדיו שנשתנה לאדמימות מחמת יושן הרי הוא כשר הובא נמי במשנ"ב (סי' ל"ב ס"ק קכ"ח), והביא שם דהפמ"ג חולק ע"ז, ובגידולי הקדש (יו"ד רע"א ס"ק ט"ז) הניח דברי החת"ס אלו בצ"ע, ובשו"ת בית שלמה (או"ח סי' ז' ויו"ד ח"ב סי' קכ"ח) מבואר דלא ס"ל כהחת"ס בזה].

ב. דיו שנשתנה לאודם או אפי' רק לאדמימות רק שנשתנה מיד מהר שנראה שאינו מחמת יושן אלא שנעשית הדיו ע"י המצאה חדשה מסממנים אחרים הרי הוא פסול ואם מעביר עליו דיו נמי פסול, כדיו ע"ג צבע.

ג. דיו שהוכהה מראיתו או קצת נתאדם בתחלתו, הוא פסול, אך מכיון שנעשה מסממני הדיו רק שלא נגמרה מלאכתו מותר להעביר עליו דיו שחור וכשר, דהוה כאילו מוסיף בכלי לתקן הדיו ומצא מין את מינו וניעור להכשירה, וליכא אלא משום שלא כסדרן.

והפתחי תשובה (יו"ד סי' רע"א ס"ק י"ח) הביא דברי החת"ס, וביאר נמי באופן ג' הנ"ל דמיירי היכא שידוע שהדיו נעשית כדינה רק שלא נגמרה מלאכתה.

מוכח מדברי החת"ס דלא כל צבע שחור כשר לדיו, דאם כל צבע שחור כשר לדיו, א"כ מאי נפק"מ בין סממנים אלו או אחרים, ובכל אופן הי' צריך להכשיר להעביר עליו דיו שחור כי מה לי בכלי או ע"ג קלף מצא מין את מינו וניעור להכשירה, שהרי כל הסממנים כשרים לדיו רק שיהיה בו עובי והוא שחור ומתקיים, אלא ע"כ רק אם הדיו נעשה מסממני הדיו רק שלא נגמרה מלאכתו

ועדיין אינו שחור אפשר להוסיף ולהעביר עליו בדיו, אבל אם נעשה מסמנים אחרים שאינו מסמני הדיו א"א להעביר עליו דיו דהוה כדיו ע"ג צבע.

והמשנ"ב (סי' ל"ב ס"ק קכ"ח) מעתיק שיטת החת"ס וז"ל, ואם נשתנה לאודם ממש שאין כן דרכן של סתם דיו או אפילו רק לאדמימות רק שנשתנה מיד מהר לאחר הכתיבה, אין תקנה לאותה ס"ת, שנראה שאינו מחמת יושן, ועל כרחך יש חסרון בעיקר הדיו שנעשית מסמנים אחרים, וע"כ פסול מעיקרא כי לא נכתב בדיו, ובשמות אסור להעביר עליו דיו, עכ"ל.

מבואר דהחת"ס בתשובה סובר דיש סמנים מיוחדים בדיו ולא כל צבע שחור המתקיים כשר, וא"כ הוא סתירה למש"כ החת"ס בחידושיו בגיטין הנ"ל, וגם באותה תשובה עצמה צ"ע, ואין כאן המקום להאריך יותר.

פרק ט דעת הצמח צדק

ובשו"ת צמח צדק (או"ה סימן ט"ו) האריך מאוד בענין הדיו וראיתי מי שלא העתיק נכונה שיטת הצמח צדק, ע"כ מוכרח אני להאריך קצת, ומתוך הדברים יתבאר שדעת הצמח צדק דלמעשה אין לכתוב בכל צבע שחור המתקיים.

דבשו"ת צמח צדק (שם אות ב') סובר דהרמב"ם והרא"ש פליגי לגבי דיו של עפצים, דלהרמב"ם דוקא עפצים עם קנקנתום כשר אבל עפצים עם גומא בלא קנקנתום פסול, ולהרא"ש דוקא עפצים עם גומא כשר אבל עפצים עם קנקנתום בלא גומא פסול, ומבאר טעם המחלוקת, דלהרמב"ם בעינן דוקא עם קנקנתום משום דקנקנתום הוא מין עפר המשחיר את המי עפצים, משא"כ בגומא, והרא"ש סובר דוקא עם גומא אבל קנקנתום לא, משום דס"ל לחוש למ"ד אין מטילין קנקנתום לתוך הדיו משום דבעינן שיהיה הדיו ראוי להמחק.

[הנה הרא"ש לא כתב כלום בענין אי בעינן דיו שיוכל להמחק [ועי' מהר"מ בנעט על המרדכי הלכות קטנות (סימן תתקס"ג) שכתב דהרא"ש לא הזכיר כלום בזה], אלא דהצמח צדק מבאר כן בדעת הרא"ש, ור"ת (בתוס' בעירובין י"ג ע"א ועוד) חושש להחמיר, והרמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד) פוסק להקל עכ"פ בדיעבד, וכן דעת הרמב"ן והר"ן (גיטין י"ט ע"א), וכן נפסק בשו"ע, ועי' משנ"ב (סי' ל"ב סק"ח).

ובעצם הדבר שכתב הצמח צדק דעפצים עם גומא הוי נמחק, יש בזה מקום עיון, דהרי במשנה בסוטה (י"ז ע"ב) איתא דקומוס אינו נמחק, [ולפי הרא"ש קומוס הוא גומא שהוא שרף אילן וכדעת רש"י ורוב ראשונים], וכ"כ בשו"ת משכנות יעקב (או"ח סי' ל"ח) דעפצים עם גומא אינו נמחק, וכ"כ המשנ"ב (סי' ל"ב סק"ח) דאם מטיל קומא לתוך הדיו אינו נמחק.

אמנם ברמב"ם (שם) מבואר דעושינן דיו מעשן ושרף אילן וזהו הדיו שנמחק, א"כ חזינן דגומא שהוא שרף אילן נמחק (והי' אפשר לומר דהרמב"ם לשיטתו דס"ל דקומוס דתנן במתני' אינו גומא וכמבואר בפיהמ"ש להרמב"ם (פ"ב דגיטין), אמנם קשה לומר שיחלקו במציאות, דלהרמב"ם שרף אילן נמחק ולשאר ראשונים אינו נמחק), ואולי רק קומוס לבד אינו נמחק אבל אם מתערב בדיו הוה נמחק, ואף דקנקנתום אף אם מערבין אותו לתוך הדיו אינו נמחק וכדאיתא בעירובין (י"ג ע"א) מ"מ קומוס שאני, וצ"ע].

ושוב הק' הצמח צדק שם דהרי עפצים עם גומא אינו שחור כ"כ, ואיך מכשיר הרא"ש, וכתב ע"ז וז"ל, ואפשר ע"י שרף אילן משחירים ג"כ המי עפצים והגם שבדאי אינן משחירים כ"כ כמו ע"י קופער וואש או ארמינ"ט (היינו קנקנתום לדעת רש"י והראשונים) וכו' מ"מ י"ל דע"י הגומא נמי משחיר, וס"ל להרא"ש ומרדכי דאין זה מתנאי הדיו שיהי' שחור ביותר וכו', אלא עיקר ענין מעלת הדיו שזהו אף לעכב וכו' דעיקר מעלת הדיו הוא זה דכשכותבין בו הוא דבר של קיימא וכו' וא"כ בדיו של עפצים עם גומא י"ל דהוא ג"כ מתקיים אף בלי קנקנתום לכן נקרא דיו, עכ"ל.

נמצא לפ"ד הצמח צדק, עפצים עם קנקנתום בלא גומא הוה שחור המתקיים, ולכן כשר לדעת הרמב"ם, רק שיש בזה חסרון שאינו נמחק, והרמב"ם לא חשש למ"ד שאין מטילין קנקנתום לתוך הדיו, אבל הרא"ש חושש למ"ד זה ולכן בעינן להרא"ש דוקא עפצים עם גומא בלא קנקנתום, וא"כ אם עושים דיו מעפצים וקנקנתום ואין חוששין למ"ד הנ"ל, אין שום צורך להוסיף גומא לתוך הדיו אף לדעת הרא"ש, כיון שממילא מערב קנקנתום לתוך הדיו.

ומ"מ מצינו להצמח צדק (שם אות ד') שלא כתב כן, שכתב וז"ל, ומ"מ דיעבד ודאי אם כתב בכישול עפצים וקופער וואש (קנקנתום) ודאי כשר ונקרא דיו, והנה נראה דצ"ל ג"כ גומא כמ"ש הרא"ש ומרדכי, עכ"ל, וכ"כ שם לדעת הרמב"ן דצ"ל דוקא גומא [והרי הרמב"ן ודאי סובר דא"צ שיהי' הדיו נמחק וכמבואר בדברי הרמב"ן], מוכח דאף אם יש לנו דיו שחור המתקיים כגון עפצים עם קנקנתום, מ"מ צריך להוסיף גומא לדעת הרא"ש, וע"כ דלמעשה לא סמך עצמו הצמח צדק על מש"כ מקודם טעם הרא"ש משום שחשש לדעת הסובר שצריך שיהי' נמחק, אלא דצריך להוסיף גומא מטעם אחר ולא נתבאר לן הטעם.

ועוד כתב הצמח צדק (שם אות ה') וז"ל, והנה כשהאותיות אינן שחורים ודאי א"א להקל בלא תיקון, אך לכאורה לא מהני בזה תיקון וכו', וביותר לפמ"ש לעיל שדיו שאנו עושים עכשיו ממי עפצים

וקופער וואש (קנקנתום) אין זה הדיו שהי' בימי חכמים אלא שאנו סומכים על מסקנת הפוסקים שהעיקר שכל צבע שחור המתקיים על הקלף נקרא דיו, א"כ י"ל הבו דלא להוסיף ודוקא כשהוא שחור משא"כ בנד"ז וכו', ולענ"ד נראה לצדד בזה משני טעמים, הא' משום דכבר נתבאר שלהמרדכי בשם ראב"ן והרא"ש והג"א דמכשרי דיו דעפצים עם גומא לבד לפ"ז י"ל דתנאי דשיהי' הדיו שחור הרבה אין מעכב כלל וכו', וגם אין לחוש להטענה שכתבתי משום הבו דלא להוסיף כיון שאין זה דיו שהי' בימי החכמים, דהא רוב הפוסקים ס"ל דדיו דעפצים עם מה שמערבים בו ומבשלים אותו דיו גמור הוא כמ"ש לעיל באריכות וכו', עכ"ל.

היוצא מדבריו שלפי דעת הפוסקים שהעיקר שכל צבע שחור המתקיים נקרא דיו, א"כ הבו דלא להוסיף ובעינן שחור הרבה, ומ"מ שוב כתב דלרוב הפוסקים דס"ל דדיו עפצים עם מה שמערבין בו ומבשלים אותו דיו גמור הוא, שוב אין לומר הבו דלא להוסיף, דלשיטתם אין העיקר צבע שחור המתקיים, רק בעינן דיו גמור, ודיו עפצים הנ"ל דיו גמור הוא, מבואר דעת הצמח צדק דלרוב הפוסקים אין לכתוב בכל צבע שחור המתקיים אלא דיו גמור בעינן.

ובהמשך הדברים מביא הצמח צדק את דברי הא"ר דדיו ע"ג צבע פסול, וכתב שם (אות ט') וז"ל, משא"כ הכא שגם כתב התחתון הי' בדיו לשמה אף שלא הי' הדיו שחור מ"מ כשמעבירים עליו קולמוס בדיו שחור בתכלית, הרי גם כתב התחתון נעשה שחור עי"ז, שאף שהי' דיו יבש ואינו שחור מ"מ כשנותנים עליו דיו לח שחור ודאי נבלע דיו לח זה בדיו יבש ונעשה הכל שחור וכו', ואף אם לא נכנס השחרות בכל הדיו יבש הקודם אפשר אינו הפסק כיון דמ"מ דיו הוא ומתקיים וכו' עכ"ל.

חזינן דמחלק דדיו ע"ג צבע לא מהני, אבל אם כתב בדיו רק שלא הי' שחור מהני להעביר עליו בדיו שחור, [והיינו נמי כמ"ש בשו"ת חת"ס יו"ד סימן רנ"ו והובא לעיל], מוכח נמי דיש סממנים הנקראים דיו ולכן מהני להעביר עליו בדיו שחור, אבל בצבע אחר שאינו מסמני הדיו לא מהני להעביר עליו בדיו שחור.

מכל הנ"ל מבואר דאף דהצמח צדק בתוך המו"מ שלו כתב דכל צבע שחור המתקיים כשר, מ"מ כתב ג"כ דעת אחרת דדיו גמור בעינן, ולמעשה לא סמך עצמו להתיר לכתוב בכל צבע שחור המתקיים.

פרק י דעת הבית שלמה

ובשו"ת בית שלמה (או"ח סי' ז') דן בענין דיו שנתאדמה וז"ל, והנה באמת לדעת ר"ת ודעימי' דקפיד דוקא אמעשה דיו אין לנו הכרח דקפדי אחזותא דוקא, אף דמוכח להדיא מש"ס דחולין דף מ"ז ובנדה דף כ' דדיו שחור הוא, מ"מ לא מוכח דאם אינו שחור לא מיקרי דיו, די"ל דאינהו על הרוב דברו, אמנם לשיטת הרמב"ם דמוכח דעיקר קפידא רק אמראה שחור וכו', ש"מ דעיקר דיו הוא מראה שחור המתקיים, ממילא דאם נהפך לאודם לאו דיו הוא ופסול, וכ"כ האחרונים ז"ל ה"ה הא"ר והפמ"ג בס"ל ל"ב וכן מבואר נמי בס' בני יונה בס"ל רע"א ע"ש, עכ"ל. ועיי"ש עוד בדין אם אינו שחור לגמרי רק נוטה לשחור.

היוצא מדבריו, דר"ת ודעימי' קפדי אמעשה דיו ולא די בצבע שחור המתקיים ודלא כהרמב"ם, ולשיטתם אין הכרח דצריך שחור, והרמב"ם לא קפיד אמעשה דיו רק אצבע שחור המתקיים, ולדידי' בעינן דוקא דיו שחור, [וסברא כזו איתא נמי בשו"ת צמח צדק (או"ח סי' ט"ו אות ה')] הנ"ל, דלהרמב"ם בעינן שחור הרבה דהבו דלא להוסיף עלה, משא"כ לשאר ראשונים, אמנם יש חילוק ביניהם, דלדעת הבית שלמה לר"ת ודעימי' אולי אפ"י דיו אדום כשר, ולהרמב"ם בעינן שחור אבל א"צ שיהי' שחור הרבה כמבואר בתשו' שם, ולדעת הצמח צדק להרא"ש ושאר ראשונים בעינן שחור אבל אפ"י שחור קצת מהני, ולהרמב"ם בעינן שחור הרבה, ויש לציין עוד דסברת הביה"ל (סי' ל"ב סעיף ג' ד"ה יכתבם) הוא להיפך מדברי הבית שלמה, שכתב דלדעת הרא"ש וש"פ דדיו ממש בעינן ודאי דבעינן שחור הרבה יעו"ש].

והנה מש"כ הבית שלמה ר"ת ודעימי', י"ל דקאי אראשונים שהולכים בשיטת ר"ת לגמרי כגון סה"ת וסמ"ג, אבל לא על הרמב"ן וסיעתו והרא"ש וסיעתו, אמנם יש להוכיח ממה דהבית שלמה הביא דעת ר"ת ודעימי' על הדיו עפצים שלנו, והי' לו להבית שלמה לומר דדעת ר"ת נדחה לגמרי מהלכה דהרי אנו כותבים בדיו עפצים דלא כר"ת, אלא מוכח דרק בזה נדחה דעת ר"ת ומכשרינן דיו עפצים, אבל לענין מה שר"ת קפיד אמעשה דיו, בזה מודים לו שאר ראשונים, וסוברים דדיו עפצים עם גומא להרא"ש וסיעתו וע"י בישול להרמב"ן וסיעתו הוה מעשה דיו גמור.

וכן יש להוכיח עוד מדברי שו"ת בית שלמה (יו"ד ח"ב סי' קכ"ה) שדן שם איך שרי להעביר קולמוס על שמות הקדושים שנתאדמו הא הו"ל מוחק כמו בדיו ע"ג סיקרא, ובתוך הדברים כתב וז"ל, ואולי י"ל דבדיו שנתאדמה יש עוד סניף, דלדעת ר"ת ודעימי' אין הכרח דקפדי אדיו שחור, ממילא אף בנתאדמה י"ל דמקרי דיו ולא הוי מוחק, אבל אנן הא לא קי"ל הכי כאשר הארכתני שם, מ"מ קצת סניף להקל הוי, עכ"ל.

הרי דהבית שלמה הביא סניף להקל מדעת ר"ת ודעימי', ואיך הביא את דעת ר"ת אפ"י לסניף אדיו עפצים שלנו שהוא דלא כר"ת, וע"כ כנ"ל דאף שאר ראשונים קפדי אמעשה דיו כר"ת, ומש"כ הבית שלמה דלא קי"ל הכי, פירושו דלא קי"ל דדיו שנתאדמה כשר אלא כמו שהוכיח בתשובה (או"ח סי' ז') מכמה אחרונים דפסול, והיינו משום דלהרמב"ם ודאי פסול, ואף לדעת ר"ת ודעימי' כתב רק דאין הכרח לפסול, אבל מ"מ י"ל דאף לשיטתם דיו שנתאדמה פסול, ומ"מ מצרף דבר זה לסניף.

עכ"פ ברור בדברי הבית שלמה דלדעת ר"ת ודעימי' קפדי אמעשה דיו, ומוכח דס"ל דגם שאר ראשונים שחולקים על ר"ת לגבי דיו עפצים מ"מ הם נמי קפדי אמעשה דיו.

פרק יא

דעת הפמ"ג ומקדש מעט ומלאכת שמים

הנה הפמ"ג (או"ח סי' ל"ב א"א סק"ב) כתב דלהרמב"ם אף במי עפצים לבד בלא גומא כשר, [מה שחילק הפמ"ג דמי עפצים כשר ועפצים גופייהו שכתשן וגבלן פסול, לכאורה הוא להיפך מדברי התוס' במגילה (י"ט ע"א ד"ה על הספר)], ולפי הרא"ש פסול, ודוקא עם גומא כשר, ונשאר בצ"ע לדינא, וכן העתיק המקדש מעט (יו"ד רע"א ס"ק ל"ט) וז"ל, רבינו שמחה ורמב"ם מכשירים בעפצים לבד והרא"ש פוסל ופמ"ג סי' ל"ב בא"א הניח בצ"ע לדינא, עכ"ל המק"מ, [ויש להעיר דמדברי הב"י (או"ח סי' ל"ב) וכן מדברי הב"ח (או"ח סי' תרצ"א) יוצא דמי עפצים לבד פסול אף לשיטת הרמב"ם, וכן דעת הרבה אחרונים, אי משום שאינו שחור כראוי אי משום שאינו מתקיים או מטעם אחר].

חזינן מדברי הפמ"ג והמק"מ, דהרמב"ם והרא"ש פליגי, ולשיטתם הוה מי עפצים שחור המתקיים, ולכן כשר להרמב"ם, ומ"מ להרא"ש פסול, מוכח דס"ל דלהרא"ש לא סגי בצבע שחור המתקיים. ושוב כתב המק"מ (שם) דעפצים ביחד עם קנקנתום י"ל דמודה הרא"ש להכשיר, עכ"ד, והיינו ד"ל דלהרא"ש כשר בין עפצים עם גומא ובין עפצים עם קנקנתום, אבל לא כל צבע שחור המתקיים.

ובמק"מ באו"ח (סי' ל"ד סק"ד) כתב וז"ל, דהאידינא כותבים בדיו מעפצים וקנקנתום וגומא יחד ואין לשנות עכ"ל, מוכח שיטתו דלא כל צבע שחור המתקיים כשר, וצריך לכתוב רק בדיו המקובל דהיינו עפצים וגומא וקנקנתום יחד.

ובמלאכת שמים (כלל ד' סעיף ב') הביא מעשה הדיו הנזכר ברמב"ם וכתב אח"כ וז"ל, ובודאי מי שאינו בקי לעשות דיו הנזכרת באופן שמתקיימת היטב אל יעשנה, אלא יעשה דיו כאשר נהגו הסופרים עכשיו, דהיינו שלוקחים עפצים [גאלל עפעל] וקומוס [גוממי] וקנקנתום [קופפער וואסער] ושורים אותו במים, ויש מבשלין אותן [וכ"כ רמב"ן בגיטין], עד שתהיה שחורה בתכלית השחור וכו' עכ"ל.

עוד כתב שם (סעיף ג') וז"ל, דיו שיש בו ממין האסור לאכילה פסולה לספר תורה תפילין ומזוזות, על כן אין ליקח דיו מן השוק שמא יש בה דבר טמא, וגם מטעם אחר אין לעשות כן, דלא כל הדברים המשחירים את המים נקראים דיו, על כן יעשה הסופר את הדיו בעצמו, כדי שידע שמדברים הראויים לעשות מהם דיו כשרה נעשית, וגם יקח רק הדברים הנזכרים בסעיף ב' [היינו או דיו הנזכר ברמב"ם או דיו מעפצים וכו'] שכבר נהגו הסופרים מאז, ומפורשים בפוסקים להכשיר, עכ"ל.

ושם (בבינה סק"ב) כתב וז"ל, מלבד מ"ש בחכמה בשם מהר"ם בנעט שהוכיח כן מדברי הראשונים התוס' והרא"ש בגיטין, שאין כל הדברים המשחירים את המים נקראים דיו, עיין תשובת מהרי"ל סי' קכ"ז והובא בקיצור במג"א סי' ל"ב ס"ק ב' וכו' [עיין לעיל פרק ד' שהובאו דברי מהרי"ל וביאור דבריו], וז"ל בית אהרן סי' ד' ואם לקח דיו מגשמים הנשארים על הגג או במרזב פסולין עכ"ל, פירוש שהמים קלטו מראית אבני גג השחורים בטבעם ונשחרו, אפ"ה פסולין דלא מיקרי דיו, עכ"ל המלאכת שמים.

הרי לנו דעת המלאכת שמים שלא כל הדברים המשחירים את המים נקראים דיו, וצריך לכתוב דוקא בדיו שנהגו הסופרים מאז, ומפורשים בפוסקים להכשיר.

פרק יב דעת המשנה ברורה

והמשנ"ב (סי' ל"ב סק"ה) כתב דכהיום נוהגין לעשות דיו ע"י תערובת שלשתן, מי עפצים וגומא וקנקנתום, וע"י בישול דהכי עדיף טפי וכמו שכתב בתשו' משכנות יעקב, עכ"ד. ובביה"ל (סי' ל"ב סעיף ג' ד"ה בין שלא) הביא דהמשכנות יעקב מחמיר במי עפצים עם קנקנתום בלי גומא, וכתב הביה"ל וז"ל, והגם דבדיעבד בודאי אין להחמיר ולפסול במי עפצים וקנקנתום יחד נגד פסק השו"ע בסי' תרצ"א וביו"ד סימן רע"א, עכ"פ לכתחלה בודאי יש ליהרר כדבריו, שאם הוא עושה דיו ממי עפצים אפילו אם הוא מערבו עם קנקנתום לא יעשהו בלתי תערובת גומא, וה"ה דממי עפצים וגומא בלחוד נמי שפיר דמי, [מש"כ הביה"ל עפצים וגומא בלחוד שפיר דמי צ"ע, דהרי אינו שחור הרבה, וכמבואר בשו"ת צמח צדק (או"ח סי' ט"ו), וכן מוכח בראשונים, והרי הביה"ל (ד"ה יכתבם) מחמיר מאוד בשחרות הדיו שיהיה שחור הרבה, וצ"ע], ועי"ש בתשובת משכנות יעקב שמביא הרבה פוסקים סייעתא לדבריו, גם כתב שם בתשובה דלכתחלה יש לדקדק לעשותו ע"י בישול כדעת הרמב"ן והר"ן הואיל דאפשר, עכ"ל הביה"ל.

ובביה"ל (שם ד"ה יכתבם) דן שם בענין אם היה הדיו כמראה כחול, וז"ל שכיון שהיתה ההלכה שיכתוב בדיו, אף דדיו לאו דוקא להרמב"ם וה"ה כל מראה שחור, אבל עכ"פ שיהיה מראיתו שחור כמו דיו, וכ"ש לפירוש הרא"ש ושאר פוסקים דסוברים שדיו ממש בעינן, מראה כחול בודאי איננו בכלל דיו, עכ"ל. רואים להדיא דס"ל דהרא"ש פליג על הרמב"ם וסובר דדיו ממש בעינן ולא סגי בצבע שחור המתקיים.

וראיני מי שרצה להסב דעת המשנ"ב ולומר דמש"כ בביה"ל דלדעת הרא"ש וש"פ דיו ממש בעינן היינו דחוץ מצבע שחור המתקיים בעינן עוד תנאי בדיו דהיינו שיהי' ע"י תערובת שני מינים, וא"צ דוקא סממנים מיוחדים אלא כל תערובת שני מינים סגי, ומדייק כן גם מדברי מהר"ם בנעט על המרדכי (הלכות קטנות סימן תקס"ג), עכ"ד.

והנה חוץ ממה דבעצם הדבר צריך להבין מה הפירוש דכל תערובת שני מינים סגי, אטו אם יהי' לו צבע שחור המתקיים ממין אחד ויערב לתוכו משקין ומי פירות וכדו' בזה יהי' כשר לדיו כיון שנתערבו שני מינים, ודאי א"א לומר כן, אלא ע"כ דמירי משני מינים השייכים לדיו, והיינו במה דמירי התם המהר"ם בנעט, שהוא או מי עפצים עם קנקנתום או מי עפצים עם גומא, וכן משמע בביה"ל (ד"ה בין שלא), וכן הבין במלאכת שמים (כלל ד' ס"ק ה') בדברי מהר"ם בנעט.

אמנם יהי' איך שיהי' הפירוש בדברי מהר"ם בנעט מ"מ בדברי הביה"ל ודאי א"א לומר דסובר דלדעת הרא"ש כל תערובת שני מינים סגי, דמאי שנא דלהרמב"ם דבעינן צבע שחור המתקיים אינו נקרא דיו ממש, ולהרא"ש דבעינן נמי תערובת שני מינים נקרא דיו ממש, וכי בשביל שלהרא"ש מוסיפים עוד תנאי בדיו נקרא בזה דיו ממש, אלא ע"כ כוונת הביה"ל דלהרמב"ם לא בעינן דיו ממש היינו דלא בעינן שיהי' דבר הנקרא דיו, וכמ"ש הביה"ל דלהרמב"ם דיו לאו דוקא וה"ה כל מראה שחור, דדי בזה שיהי' גדרי ותנאי הדיו, ולהרא"ש וש"פ דיו ממש בעינן היינו דבר הנקרא דיו ולא סתם גדרי הדיו.

ועוד דהרי כתב הביה"ל דלהרמב"ם דדיו לאו דוקא וה"ה כל מראה שחור צריך שיהי' שחור כמו דיו, וכ"ש להרא"ש וש"פ דדיו ממש בעינן ודאי דמראה כחול אינו בכלל דיו, ואם נימא כדברי הנ"ל א"כ מה נשתנה דעת הרא"ש מהרמב"ם לגבי מראה הדיו, הרי לשניהם דיו לאו דוקא וה"ה כל מראה שחור אלא דלהרא"ש צריך גם תערובת שני מינים, א"כ מה פשיטא להביה"ל לדעת הרא"ש יותר מלדעת הרמב"ם דמראה כחול אינו דיו, ועל כרחק דזהו הנפק"מ בין הרמב"ם להרא"ש, דלהרמב"ם דיו לאו דוקא וה"ה כל מראה שחור, אבל להרא"ש דיו שמקובל מחז"ל דוקא, וכיון דמבואר בגמ' דדיו הוא שחור הרבה ע"כ להרא"ש פשוט יותר דמראה כחול אינו דיו, ותו לא מידי.

היוצא מזה דדעת המשנ"ב, דעפצים עם גומא בלחוד כשר, ועפצים עם קנקנתום בלי גומא כשר בדיעבד, אבל לכתחלה יזהר לעשות דוקא עם גומא כדעת המשכנ"י, ולכתחלה ידקדק לעשות ע"י בישול כדעת הרמב"ן, ושאר צבע שחור המתקיים פסול אפילו דיעבד משום דלדעת הרא"ש ושאר פוסקים דיו ממש בעינן.

פרק יג

סיכום ההלכה בענין צבע שחור המתקיים

וכעת נסכם ההלכה מכל מה שנתבאר למעלה, ובראשונים מצאנו ד' שיטות;
שיטה א' - דעת הרמב"ם וסיעתו דכל צבע שחור המתקיים כשר (ונתבאר לעיל פרק ב').
שיטה ב' - דעת ר"ת וסיעתו דלא כל צבע שחור המתקיים כשר, וצריך דוקא דיו המקובל מחז"ל,
ופוסל נמי דיו עפצים, (ונתבאר לעיל פרק ב').

שיטה ג' - דעת הרא"ש וסיעתו דעפצים עם גומא כשר, ולענין שאר צבע שחור המתקיים נחלקו
האחרונים בדעת הרא"ש אי סובר בזה כהרמב"ם דכשר, או כר"ת דפסול, (ונתבאר לעיל מפרק ד'
ולהלן).

שיטה ד' - דעת הרמב"ן וסיעתו דעפצים עם מה שבתוכו כשר רק ע"י בישול, ולא כל צבע שחור
המתקיים כשר לדיו, וכמו שנתבאר לעיל (פרק ג').

ולהלכה ודאי דלכתחלה אין לכתוב בכל צבע שחור המתקיים, רק בדיו המקובל מהפוסקים דכשר,
דהרי כתבו הפוסקים דלכתחלה חוששים גם לשיטת הרמב"ן וסיעתו, ולשיטה זו אין לכתוב בכל
צבע שחור המתקיים.

ולענין דיעבד, הנה בשו"ע (או"ח סי' ל"ב סעיף ג') מוכח דכל צבע שחור המתקיים כשר, וכן מוכח
בשו"ע הרב (סי' ל"ב סעיף ד') ובקס"ס (סי' ג' סעיף א'), [ואף שלא כתבו להדיא שמותר לכתוב בכל צבע
שחור המתקיים מ"מ כן יוצא מתוך דבריהם שהרי כתבו כדברי הרמב"ם דא"כ מה מיעטה ההל"מ לכתוב בדיו
למעוטי שאר צבעונים, מוכח דכל צבע שחור המתקיים כשר].

והבני יונה (יו"ד סי' רע"א) מחדש דכל דיו שחור הנקפה ועומד ע"ג הקלף ואינו נבלע לגמרי תוך
הקלף הוה דיו וכשר, [ושאר פוסקים חלקו על החידוש של הבני יונה וכמו שנתבאר לעיל פרק ז', והחת"ס
בחידושיו (בגיטין י"ט ע"א) מסכים לשיטת הבנ"י, ובתשובותיו (יו"ד סי' רנ"ו) מוכח דחולק עליו, ונתבאר לעיל
פרק ה'].

ומ"מ הרבה פוסקים ס"ל דאין לכתוב בכל צבע שחור המתקיים, וכדלהלן:

- א. בשו"ת מהרי"ל (סי' קי"ט) שהובא בקיצור במג"א (סי' ל"ב סק"ב) כתב שיכתוב או בדיו של ר"ת או
בדיו של הרמב"ם, ומוכח דאין לכתוב בכל צבע שחור המתקיים, [ומ"מ המהרי"ל חושש נמי לדעת
ר"ת שלא לכתוב בדיו עפצים], וכן הוכיח מדבריו במלאכת שמים (כלל ד' בינה סק"ה), ונתבאר
לעיל (פרק ד'), וגם נתבאר לעיל (פרק ג' ופרק ד') מה שיש להוכיח מלשונות שאר ראשונים בזה.
- ב. בשו"ת משכנות יעקב (או"ח סי' ל"ח) פסק דאין לכתוב בכל צבע שחור המתקיים, ומוכיח כן מדברי
הראשונים, והובאו דבריו בפתחי תשובה (יו"ד סי' רע"א סק"י"ז), ובמשנה ברורה (סי' ל"ב סק"ח),
ובביה"ל (ד"ה בין שלא), [ועי' לעיל פרק ו' ביאור דברי המשכנ"י].
- ג. הפמ"ג (סי' ל"ב א"א סק"ב) סובר דהרא"ש פליג על הרמב"ם, ויוצא דלשיטת הרא"ש לא כל צבע
שחור המתקיים כשר, ונשאר בצ"ע לדינא, [ונתבאר לעיל פרק י"א].
- ד. בשו"ת צמח צדק (או"ח סי' ט"ו אות ה') כתב דלרוב הפוסקים דיו דעפצים עם מה שמערבים בו הוא
דיו גמור, ולא די בצבע שחור המתקיים, [ונתבאר לעיל פרק ט'].
- ה. בשו"ת בית שלמה (או"ח סי' ז' ויו"ד סי' קכ"ה) כתב דר"ת ודעימי' קפדי אמעשה דיו ודלא
כהרמב"ם דמכשיר כל צבע שחור המתקיים, ומוכח מיניה דגם שאר ראשונים שחולקים על ר"ת
ומכשירים דיו עפצים, מ"מ הם נמי קפדי אמעשה דיו, וכמו שנתבאר לעיל (פרק י').
- ו. המק"מ (סי' ל"ב סק"ד) כתב דהאידנא כותבים בדיו מעפצים וקנקנתום וגומא יחד ואין
לשנות, [ונתבאר לעיל פרק י"א].
- ז. במלאכת שמים (כלל ד' סעיף ג') כתב שאין ליקח לדיו רק דברים שכבר נהגו בהם הסופרים
מאז, ומפורשים בפוסקים להכשיר, ומבאר שם (סק"ב) מדברי הפוסקים דלא כל הדברים
המשחירים את המים נקראים דיו, [נתבאר לעיל פרק י"א].

ח. בערוך השולחן (יו"ד סי' רע"א סעיף ל"ג) כתב דהסופרים מקפידים דוקא ליקח דיו דעפצים עם מה שמעורב בתוכו ולא שאר דיו שחור, ומבאר שם לפי שיטתו אמאי אין ליקח שאר דיו שחור.

ט. בקול יעקב (או"ח סי' ל"ב ס"ק י"ב ויו"ד סי' רע"א ס"ק י"ז) כתב המנהג לכתוב בדיו עפצים וקנקנתום, וכתב על זה (באו"ח שם) ואין לשנות כי מנהג אבותינו תורה היא.

י. המשנ"ב (סי' ל"ב סעיף ג' ביה"ל ד"ה יכתבם) כתב דלדעת הרא"ש ושאר פוסקים דיו ממש בעינן ולא די בצבע שחור המתקיים, (הובא לעיל פרק י"ב).

ובשו"ת מחנה חיים (ה"ב או"ח סימן ז') כתב וז"ל, שאלה באחד שהי' סופר וכתב פרשה של תפילין והי' עומד על השולחן אשר כותב עליו צלוחית דיו כשרה לכתובת סת"ם, ואירע מקרה לא טהור שבנו הקטן אשר לומד בבית הלימוד מלאכת ציור הי' לו ג"כ צלוחית כמו שלו בצבע שחור, ולעת ערב בא בנו ואמר שאביו טעה וכתב מן צבע שלו כל היום, ודאג מאוד הסופר על הפסדו והעביר בקולמוס כל הפרשיות בדיו שלו וכו' עכ"ל, וזה ברור להמחנה חיים שם שהצבע השחור שכתב בו בתחלה פסול רק דן שם על ההעברת הקולמוס.

רואים להדיא מדבריו שדיו מסממנים אחרים פסול, שהרי הסופר כתב עם הדיו הזה כל היום ולא הרגיש שזה אינו הדיו של סת"ם וע"כ שהי' שחור כראוי וכו' ורק לעת ערב בא בנו ואמר שאביו טעה וכתב מן צבע שלו כל היום, והי' פשוט לו למחנה חיים דאין כשר לכתובת סת"ם אלא דיו שהוא מסממנים הכשרים לכתובת סת"ם אבל שאר הצבעים השחורים הוה רק צבע ופסול.

[ובדרך הערה יש להוסיף דאף כמה מן הפוסקים המכשירים כל צבע שחור המתקיים לא כתבו כן רק דרך טעם להכשיר דיו עפצים, אבל לא דנו להתיר למעשה לכתוב בשאר צבע שחור המתקיים, וכגון הבני יונה ביו"ד סימן רע"א אף שבארוך שלו כתב דכל הדברים השחורים הנקפים ועומדים ע"ג הקלף כשרים, מ"מ למעשה בקצר שלו מדבר רק מדיו עשן ומדיו עפצים, ולמעשה כתבו כל האחרונים שהמנהג הוא לכתוב בדיו עפצים].

ולפי כל מה שנתבאר ברור למעשה דאין לכתוב בדיו חדש מסממנים חדשים אף שיהי' לו כל תנאי הדיו, מכיון שרבו הפוסקים המחמירים, ובשל תורה הלך אחר המחמיר, ואין לכתוב רק בדיו המקובל מהפוסקים, ובפרט שמנהג כל ישראל מקדמת דנא ועד היום לכתוב בדיו עפצים המבואר בפוסקים, ולא בשאר דיו שחור, [וכמו שנתבאר לעיל בפרק א'].

[וכבר קדמוני בזה מרן בעל שבט הלוי שליט"א בתשובה משנת תשס"ג (שנדפס בקובץ מבית לוי חוברת י"ח) שצריך לכתוב בדיו הנעשה מסממני הדיו המקובל מדור דור, וכן בירר הגאון הגדול ר' משה שאול קליין שליט"א במאמרו בדין דיו הכשר לסת"ם (שנדפס בקובץ בית אהרן וישראל שנה ה' גליון א') שיש לחוש לדברי הפוסקים דלא כל צבע שחור המתקיים כשר אלא צריך דוקא דבר הנקרא דיו].

ובכגון דא ודאי נאמר מנהג ישראל תורה ואין לשנות המנהג, [כמ"ש הריטב"א נגד ר"ת שרצה לפסול דיו העפצים, וכתב מנהג ישראל תורה ואין לפסולו, כן אנו נאמר מנהג ישראל תורה ואין לשנות המנהג], וכמ"ש הבני יונה שכן הנהיגו קדמונינו, וכמ"ש המק"מ שאין לשנות, וכמ"ש המלאכת שמים שאין ליקח דיו רק הדברים שכבר נהגו הסופרים מאז, וכמ"ש הקול יעקב שאין לשנות כי מנהג אבותינו תורה היא.

ואף אם לא היינו יודעים טעם למנהג שנהגו בו כל ישראל, אין לנו לזלזל בו, ואעתיק מש"כ בזה בשו"ת חתם סופר (או"ח סימן נ"א) וז"ל, לא ידן לעצמו לפשוט יד במנהגי ישראל, כי אותם שהוא חושב מנהג בורות, הם בארות חצובים ממקור מים חיים נוזלים מן לבנון וכו', ידע נא פרמעכ"ת שלא ילעג עוד על מנהגי ישראל שנעלם טעמם ממנו, כי ממקור מים חיים הם נובעים, ורגיל אני לומר כל המפקפק על נימוסי ומנהגנו צריך בדיקה אחריו, כי מי שתורתו אומנתו ויראת ה' התולתו ובילדי נכרים לא יספיק לא יתן לחטוא את בשרו, עכ"ל.

וכ"ש בענייננו שיש יסודות חזקים להמנהג וכמו שנתבאר.

אחר כל זה בודאי אין לזוז מהמנהג והמסורת לכתוב בדיו עפצים וגומא וקנקנתום ע"י בישול, אך לענין דיעבד אם אחד יש לו רק תפילין הכתובים בדיו אחר שאינו מקובל מהפוסקים, אם יוכל לברך על זה, אין רצוני לתקוע עצמי בדבר זה, ואף שלפי מה שנתבאר לעיל יש לדון הרבה גם לענין דיעבד מ"מ הרי מפשטות השו"ע וכמה פוסקים מוכח שהכשירו כל צבע שחור המתקיים, ולכן איני אומר בזה דבר.

פרק יז

דיו החדש הנקרא "דיו לנצח"

וכעת נבא לענין הדיו החדש הנקרא "דיו לנצח", ובראשית דברינו הבאנו שיש מי שרוצה להתיר הדיו החדש מכח שני טעמים, הטעם הא' שכל דיו שיש בו עובי והוא שחור ומתקיים יש עליו שם דיו וכשר לכו"ע, וטעם זה כבר הופרך לעיל בפרקים הקודמים, הטעם הב' דהדיו החדש הוא הדיו מעשן הנזכר ברמב"ם, וממילא הוא כשר לכתחלה ומהודר לכו"ע, ונדון עתה בזה.

הנה הרב המכשיר את הדיו החדש, כתב במכתבו וז"ל, ומצד ההלכה הנה ידוע המשכנ"י (המובא במשנ"ב סי' ל"ב סעיף ג' ובביאו"ה שם) דלדעת הרא"ש בעיני דדיו של עפצים שיהא מעורב בו גומא, ולא סגי כהרמב"ם דלא בעי אלא שחור, ברם כבר פסק הבני יונה (סי' רע"א) דאף לדעת הרא"ש מהני אם הדיו מעובה, וז"ל "ודאי כשרים כל מיני דיו העשויים קצת נקפין ועבין שעומדין ע"ג הקלף ואינן נבלעין תוך גוף הקלף", והביאו מרן החת"ס בחידושו עמ"ס גיטין וכו' עכ"ל, [מה שסמך עצמו על דעת בני יונה והחת"ס, כבר נתבאר לעיל בפרקים הקודמים דלפי דעת הרבה פוסקים ולפי המנהג אין לסמוך ע"ז למעשה, ועיין גם לעיל פרק ז', ובדעת מרן החת"ס עי' לעיל פרק ח'].

וראים להדיא מדברי הרב המכשיר את הדיו שמתיר רק מטעם שסמך על הבני יונה והחת"ס שכל מיני דיו העשויים נקפים ועבין כשרים, אבל לולא טעם זה אין להכשיר את הדיו, והיינו משום דהדיו החדש אינו הדיו הנזכר ברמב"ם, [ואילו היה הדיו החדש כדיו הנזכר ברמב"ם, הי' כשר לכו"ע אף לדעת המשכנ"י], וא"כ ממילא נפל גם הטעם הב' הנ"ל, ואין להכשיר הדיו החדש, אמנם ברצוני לבאר יותר הדבר.

הנה בענין הדיו החדש כתב היצרן (בקובץ עץ חיים ניסן תשע"ב) וז"ל, כל המרכיבים מקורם באדמה בצומח ובחומרים מלאכותיים עכ"ל, ועוד כתב (בגליון הלכה ומעשה פר' אמור תשע"ב) וז"ל רוב העשן מקורו בבעירה מיוחדת של גז או נפט, עכ"ל.

ונעתיק מעשה הדיו הנזכר ברמב"ם, כתב הרמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד) וז"ל, כיצד מעשה הדיו, מקבצין העשן של שמנים או של זפת[ברש"י בשבת (דף כ' ע"ב ד"ה פסולתא דזיפתא) מבואר דזפת יוצא מן העץ, ובמאירי בשבת (שם) כתב דזפת הוא השומן השחור היוצא מעץ שמן הנקרא פיגה] ושל שעוה וכיוצא בהן, וגובלין אותו בשרף האילן ובמעט דבש ולותתין אותו הרבה ודכין אותו עד שיעשה ריקקין ומייבשין אותו ומצניעין אותו, ובשעת כתיבה שורהו במי עפצים וכיוצא בו וכותב בו, שאם תמחקנו יהי' נמחק, וזהו הדיו שמצוה מן המובחר לכתוב בו ספרים תפילין ומזוזות וכו' עכ"ל. [כבר נתבאר למעלה שהרמב"ם חשש לכתחלה לדעת הסובר שצריך שיהי' הדיו נמחק ולכן כתב דמצוה מן המובחר לכתוב בדיו הנ"ל שאם תמחקנו יהי' נמחק, וגם נתבאר למעלה שיטת הרמב"ם דכשר לכתוב בכל צבע שחור המתקיים].

ובשו"ת הרמב"ם (סימן קל"ו) ביאר יותר מעשה הדיו וז"ל, שהדיו הוא פיה המתקבץ משריפת שמנים וכיוצא בהם כמו השמן והזפת והקלפוניא והאשק וכיוצא בהם, כשכופין כלי שמתקבץ בו אותו הפיה, וגובל בו בשרף ובדבש בשיעור כדי שיורטב, ואוספו ומטיב לשוחקו ולדוכו עד אשר יהיה לעלים דקים, ומושחין אותו בשמן ומייבשין אותו, אלה הם סממני הדיו, ואם יוקח זה המדא"ד וישרנו במים ויכתב בו ספר תורה, זה אצלי תכלית הטעות, והוא דומה למי שיכתוב במשקין ובמי פירות לפי שהוא לא יתקיים בשום פנים וכו', ומה שראוי לעשות הוא שישרה זה המדא"ד במי עפצין ויכתב בו, ויחליק במטלית אחר הכתיבה כדי ליפות בזה הכתיבה ולקיימה, כי בזה הסודר יהיה לו קיום ולא ייטשטש ולא יימחה ואם תרצה למחקו תמחקו מן העור ויימחה לגמרי ולא יישאר לו סימן כלל, וכן עשינו אנחנו בכתיבת הספר אשר כתבנו ודקדקנו שיהיה כהלכה, עכ"ל.

ובעל קסת הסופר נמי עשה כדיו של הרמב"ם, וז"ל (סימן ג' לשכת הסופר סק"א) מקבצין עשן וכו' כ"כ הרמב"ם ושאר פוסקים דלכתחלה בעיני דיו הנמחק. ואני תמה מדוע לא נהגו הסופרים בדיו כזו, ואני בעצמי נסיתי ועשיתי אותה, לקחתי קיהנרוס וגבלתי אותו היטב עם מעט מים ודבש גם קצת

גומי נתתי בתוכה ועשיתי אותה רקיקין ונתייבשו היטב, ואח"כ אני שורה עפצים במים וג"כ עם קצת גומי, וקודם הכתיבה אני שורה את הרקיקין במי עפצים אלו והיא דיו יפה מאוד, עכ"ל. והנה הדיו של הרמב"ם מורכב מג' דברים, א' מקבצין העשן משריפת שמנים וכיוצא בהן, ב' גובלן בשרף אילן ובמעט דבש, ג' שורהו במי עפצים וכיו"ב וכותב בו. ויש לציין דלשיטת הרמב"ם כשר כל צבע שחור המתקיים כמו שנתבאר לעיל, אבל אנו עוסקים כעת להלכה שצריך לכתוב רק בדיו המקובל, וע"כ אנו צריכים לברר מהו הדיו המקובל הנזכר ברמב"ם.

והנה בגמ' שבת (כ"ג ע"א) איתא, אמר ריב"ל כל השמנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר, איבעיא להו לגבל או לעשן, [פירש"י, לגבל, מצאתי בתשובת הגאונים שמעשנין כלי זכוכית בעשן שמן זית עד שמשחיר וגורר השחרורית ונותן בו שמן קימעה ומגבל בו ומייבשו בחמה וממחה אותו לתוך הדיו. לעשן, נמי כדפרישית], ת"ש דתני רב שמואל בר זוטרי כל השמנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר בין לגבל בין לעשן, רב שמואל בר זוטרא מתני הכי כל העשנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר, אמר רב הונא כל השרפין יפין לדיו ושרף קטף יפה מכולם, [פירש"י שרף, גומא. קטף, פרוני"ל של יער כמו שאנו עושין משל שרף].

יוצא דלפי מסקנת הגמ' יש ב' לשונות, לשון א' דכל השמנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר בין לגבל בין לעשן, ולשון ב' דהוא רק לעשן ולא לגבל, אבל יש עוד חילוק בין לשון א' ללשון ב', דללשון א' מיירי רק משמנים, ובלשון ב' איתא כל העשנים, משמע דאף שאינו משמנים. והי' אפשר לומר דגם בלשון ב' הכוונה לשמנים, אבל פשטות הלשון כל העשנים מוכה יותר דמיירי אף שאינו משמנים.

ומדברי הרמב"ם הנ"ל משמע דכל העשנים יפין לדיו, ומ"מ הרמ"א בשו"ע או"ח (סי' ל"ב סעיף ג') שהעתיק הדיו שנזכר ברמב"ם כתב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים, ובשו"ע יו"ד (סי' רע"א סעיף ו') כתב בדיו העשוי מעשן השמנים. ולפי מה שהוזכר לעיל הדיו החדש העשן מגז או נפט, וא"כ צ"ע אם יש לדמותו לעשן של הדיו שנזכר ברמב"ם, ואפי' אם נימא דזהו כמו העשן המוזכר ברמב"ם, מ"מ מטעם אחר אינו כדיו הנזכר ברמב"ם, וכדלהלן.

והדבר השני שהוזכר ברמב"ם שגובלין בשרף אילן, משמע שהוא דבר עיקרי בדיו, שהרי בעשן לבד ודאי א"א לעשות דיו ומבואר בגמרא שהיו גובלין אותו, וכן מבואר להדיא בגמ' דכל השרפים יפין לדיו, [ויש להעיר דהרי בגמ' איתא דגובלין בשמן ואמאי כתב הרמב"ם בשרף, וי"ל דתלוי בב' הלשונות בגמ', דללשון א' השמן בא בין לגבל בין לעשן, וללשון ב' השמן בא רק לעשן, והשרף בא לגבל, וכן מוכח במאירי (בקרית ספר מאמר א' חלק ד')]. וכמו דלהרא"ש הגומא שהוא שרף אילן הוא חלק עיקרי בדיו, כן בדיו של הרמב"ם השרף אילן הוא חלק עיקרי בדיו.

והדבר השלישי שהוזכר ברמב"ם שבשעת כתיבתו שורהו במי עפצים וכותב בו, משמע נמי שהוא דבר עיקרי בדיו, שהרי כתב הרמב"ם בתשובה הנ"ל (סי' קל"ו) שאם ישרה במים לא יתקיים הדיו בשום פנים ודומה למי שכותב במשקין ובמי פירות ורק ע"י שרייה במי עפצים יהי' לו קיום, וכיון דהא דמתקיים הוא תנאי עיקרי בדיו, ולדעת הרבה פוסקים אם הדיו אינו מתקיים אין עליו שם דיו, [ועוד שכתב הרמב"ם שדומה לכתיבה במשקין ובמי פירות, וכתיבה כזו אינה כתיבה כלל אף בגט ובסוטה ואף בשבת פטור עליה]. וכיון שרק ע"י שרייה במי עפצים מתקיים הדיו, מוכח שמי עפצים הוא דבר עיקרי בדיו.

אמנם בשו"ת מהרי"ל מוכח דאין השרייה במי עפצים דבר עיקרי בדיו, דהרי כתב דבדיו שנזכר ברמב"ם יוצאים אף לפי ר"ת [והובא דבריו לעיל פרק ד'], והרי ר"ת פוסל דיו של עפצים, וע"כ צ"ל דיש כבר שם דיו בלי המי עפצים, ולכן מותר להוסיף מי עפצים אף לפי ר"ת כיון שיש כבר עיקר הדיו, [וכדמוכח מהא דמותר להוסיף קנקנתום לדיו למ"ד שא"צ שיהי' הדיו נמחק, ואכמ"ל], וכן מוכח בביאו"ה (סימן ל"ב סעיף ג' ד"ה בין שיש).

אבל בביאור הגר"א (יו"ד סימן רע"א סעיף ו') על מה שכתב בשו"ע בדיו של הרמב"ם שרוי במי עפצים, כתב דזה דלא כר"ת שפוסל, מוכח דס"ל דמה ששורין אותו במי עפצים פסול לפי ר"ת, וא"כ מוכח דס"ל דהשרייה במי עפצים הוא דבר עיקרי בדיו.

ולסיכום, הדיו הנזכר ברמב"ם מורכב מעשן, ושרף אילן, ומי עפצים, והעשן המוזכר בשו"ע הוא עשן עצים או שמנים, והדיו החדש הוא מעשן גז או נפט, ונתבאר למעלה מה שיש לדקדק אם

כשרים, ושרף אילן ודאי הוא דבר עיקרי בדיו, וזה אינו בדיו החדש, וכן מי עפצים לפי מה דמוכח בשו"ת הרמב"ם (הנ"ל) וכן בביאור הגר"א הוא דבר עיקרי בדיו, ובדיו החדש אינו כן, ולהלן נוכיח עוד דהדיו החדש אינו הדיו הנזכר ברמב"ם.

וראיתי מי שהמליץ בעד הדיו החדש, וכתב שגם בדיו החדש שמים קצת מעשן שמן זית וקצת שרף אילן, [וגם ראיתי מי שכתב שחלק מהדבק של הדיו החדש הוא ע"י שרף אילן], בודאי לא יעלה על הדעת שאם עיקר הדיו עשוי מסממנים חדשים, שיועיל מה שמטיל לתוכו קצת מסממני הדיו, וברור שעדיין דיו חדש הוא, ולא דמי למה דמוכח בדעת ר"ת שאם יש כבר עיקר הדיו מותר להטיל לתוכו קנקנתום שאינו מסממני הדיו [למ"ד דא"צ שיהי' הדיו דבר נמחק], וכנ"ל, ששם עיקר הדיו עשוי מסממני הדיו, משא"כ כאן, וזה פשוט.

ויש להוסיף עוד, דהרי כפי מה שכתב היצרן (בקובץ עץ חיים ניסן תשע"ב) שהדיו החדש גמיש כמו גומי ולא נשבר ולא נקרע, וא"כ הרי ר"ת (במגילה י"ט ע"א ד"ה על הספר) מביא ראיה לפסול דיו של עפצים מהא דר' אמי פלי קורטא דדיותא דהיינו משבר חתיכת דיו, ומזה ראיה דדיו נעשה קורטא ושייך בו שבירה וזה אינו בדיו של עפצים, והרמב"ן והר"ן וריטב"א (בגיטין י"ט ע"א) השיבו דגם דיו עפצים אחר שמתייבש שייך בו שבירה, [והובאו דבריהם לעיל פרק ג'], ולפ"ו בדיו החדש שלא שייך בו שבירה זהו סימן שאינו דיו.

ועוד יש להוסיף דהרי כתב הרמ"א (יו"ד סי' רע"א סעיף ו') דלכתחלה טוב ליזהר שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ, עכ"ל, ומקורו מהזוהר, ובדיו שלנו העפצים והגומא הם מן העץ, ולפ"ד הרבה פוסקים עפצים עם גומא כשר לדיו, וכן פסק הביה"ל (סי' ל"ב סעיף ג' ד"ה בין שלא), וע"כ אף שאנו מטילין נמי קנקנתום לתוכו אינו מזיק להדיו [וכעין שכתבנו לעיל לפי דעת ר"ת], וכעין זה כתב בערוך השולחן (יו"ד סי' רע"א סעיף ל"ד) דכיון דעפצים וגומא שהוא עיקר הדיו בא מן העץ שפיר דמי אף אם יש בתוכו קנקנתום, יעו"ש.

נמצא בדיו שלנו אנו יוצאים גם דעת הרמ"א הנ"ל בשם הזוהר, אבל בדיו החדש אינו, וראיתי מי שכתב שכיון שבתוך הדיו החדש מערבין גם קצת דברים מן העץ הוי שפיר מן העץ, ואין לזה טעם, וגם אין זה במשמעות לשון הרמ"א (שם) שכתב שלא לעשות הדיו כי אם מדברים הבאים מן העץ, אבל בדיו שלנו שעיקר הדיו עשוי מדברים הבאים מן העץ ורק מוסיפים קנקנתום י"ל דשפיר דמי אף לפי הזוהר, וכנ"ל.

וראיתי עוד מה שכתבו בשבח הדיו החדש שאין בו קנקנתום, ולפי המבואר בשו"ע ובפוסקים לכתחלה יעשה דיו בלי קנקנתום. טרם כל דבר אשיב ואומר דכבר כתבו פוסקים דכהיום נהגו לתת בדיו קנקנתום, וכבר הובאו הדברים לעיל.

אבל המעלה בדיו שאין בו קנקנתום הוא משום דיש מחלוקת תנאים (בסוטה כ' ע"א ובעירובין י"ג ע"א) אם מותר להטיל קנקנתום לתוך הדיו, וטעם האוסר הוא משום דסובר שצריך שיהא הדיו ראוי להמחק, ואם משימים בתוכו קנקנתום אין הדיו נמחק, והרמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד) חשש לכתחלה לדעת הסובר דבעינן שיהא הדיו נמחק, ולכן אין מטילין לכתחלה קנקנתום לתוך הדיו, וכ"כ הפוסקים, וכ"כ המשנ"ב (סי' ל"ב סק"ח).

והיינו דדיו הנמחק הוא דבר שנמחק לגמרי ואינו נשאר רושם וכמ"ש בשו"ת הרמב"ם הנ"ל (סי' קל"ו), וז"ל ואם תרצה למחקו תמחקהו מן העור ויימחה לגמרי ולא יישאר לו סימן כלל, אבל בקנקנתום נשאר רושם, וכמ"ש רש"י (בסוטה י"ז ע"ב) וז"ל, ולא בכל דבר שהוא רושם ונבלע בקלף ואינו יכול למחוק וקומוס וקנקנתום עבדי רושם עכ"ל.

והשתא לגבי הדיו החדש כתב הרב המכשיר את הדיו וז"ל, לאחר שהדיו מתייבש עד תומו, לערך כשבועיים, א"א לקלפו מבלי שלא ישאר רושם מהכתב על הקלף עכ"ל, וכך כתב להדיא הרב המליץ בעד הדיו החדש במאמרו וז"ל, כך שאין שום חילוק בין רושם הדיו שנשאר מדיו לנצח ובין רושם הדיו שנשאר מדיו של עפצים, בשניהם אפשר להורידם מבלי להשאיר שום רושם דיו, והרושם שנשאר על הקלף גם בזה שניהם שוים, שאחר קליפת האותיות מע"ג הכתב נשאר רושם קל ע"ג הקלף, עכ"ל.

הרי להדיא שהדיו החדש דיו לנצח, נשאר רושם אחר מחיקתו מהקלף, והוא כמו הדיו עפצים שאינו נמחק, וא"כ אין שום מעלה בדיו החדש שאין בו קנקנתום דהרי אינו נמחק.

ומזה גופא יש הוכחה גדולה שהדיו החדש איננו הדיו הנזכר ברמב"ם, שהרי הדיו הנזכר ברמב"ם הוא דיו הנמחק, וכמ"ש הרמב"ם (פ"א מהל' תפילין ה"ד) שאם תמחקנו יהי' נמחק, וכ"כ בשו"ת הרמב"ם (סי' קל"ו) שיימחה לגמרי ולא יישאר לו סימן כלל, וכן מבואר להדיא בכל הפוסקים שהדיו של הרמב"ם נמחק, ואילו הדיו החדש אינו נמחק, וא"כ מוכח דאין זה הדיו הנזכר ברמב"ם.

[ויש להוסיף דהבני יונה (יו"ד סי' רע"א בקצר סעיף ו') כתב דהדיו של הרמב"ם נמחק ע"י מים, ואילו בדיו החדש כתב היצרן להדיא (בקובץ עץ חיים ניסן תשע"ב) שאינו נמחק ע"י מים].
המורם מדברינו, שהמנהג שנהגו כל ישראל מדורי דורות ועד היום לכתוב דוקא בדיו המקובל, יסודתו בהררי קודש בדברי הקדמונים, שחשו מאוד שלא לשנות, ובנוי על יסודות ההלכה שפסקו הרבה פוסקים שאין לכתוב בסתם דיו אף אם יהיו בו כל גדרי הדיו אלא דוקא בדיו המקובל מהפוסקים שהוא נקרא דיו, ולכן אין לכתוב בדיו חדש העשוי מסמנים חדשים, ומכיון שהדיו החדש הנקרא דיו לנצח אינו הדיו הנזכר ברמב"ם, ע"כ לכתחלה בודאי אין לכתוב בו, ולענין דיעבד עיין לעיל בפרקים הקודמים [ובעיקר בפרק י"ג].

פרק טו

פסקי הרבנים הגאונים שליט"א שאוסרים את הדיו החדש

להשלמת הענין נעתיק מכתבי הרבנים הגאונים מגדולי הדור שליט"א האוסרים את הדיו החדש הנ"ל, וכדלהלן;

ביום כ' תמוז תשע"ב לפ' יצאו מרנן הגאב"ד והבד"ץ של העדה החרדית בפסק דין שאין לכתוב בדיו החדש, ואין לשנות מן המנהג המקובל מן הדורות הקודמים עד עתה:

BETH DIN TZEDEK
OF THE ORTHODOX
JEWISH COMMUNITY
26 \A STRAUSS ST.
JERUSALEM
פאקס 02-6221317

בית דין צדק

לכל מקהלות האשכנזים
שע"י "העדה החרדית"
פעיה"ק ירושלם תובכ"א
רח' שטראוס 26/א
ת.ד. P.O.B 5006

טל. 02-6236550

ב"ה

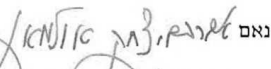
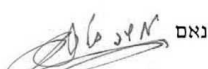
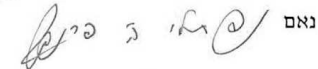

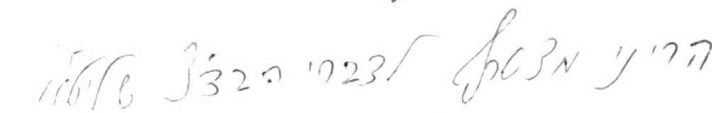

הודעה לסופרי סת"ם בענין כשרות הדיו

הננו בזה להודיע דעתינו בענין הדיו החדש לכתיבת סת"ם הנקרא בשם "דיו לנצח", אשר הדיו הזה הובא לפני הביד"צ, וחקרנו ודרשנו ע"י מומחים ומבינים בכל ענין יצור הדיו באר היטב.

ואחר הבירור הננו בזה לגלות דעתנו דעת תורה שאין לכתוב בדיו הזה, ועל סופרי הסת"ם להזהר שלא להכשל בזה, ולכתוב אך ורק בדיו כמו שכתבו עד היום, ואין לשנות מן המנהג המקובל עד עתה.

והשומע לדברינו ישכון בטח.

הכ"ח כ' תמוז תשע"ב לפ"ק הביד"צ דפעיה"ק ת"ו

נאם אברהם יהושע הלוי זצ"ל
נאם שלמה שטיינמאן
נאם שמעון אלישיב
נאם יהושע ניווירט
נאם יהושע שלום
נאם יהושע

הרי"ע מנצט"ל 23/7 ה'תשע"ב

ובער"ח מרחשון תשע"ג לפ"ק שאל הרה"ג מנחם יהודה גרוס שליטי"א ראש ועד לשכת הקודש את מרן הגאון הגדול רבי חיים קניבסקי שליטי"א שאלה בענין זה:

לשכת הקודש

הועד למשמרת וחיזוק כשרות הסת"ם

מיסודו והכוונתו של מרן הגרי"ש אלישיב זצוק"ל

LISHKAS HAKODESH - RAISING SOFRUS STANDARDS

P.O. BOX 27 212 JERUSALEM TEL/FAX: 02-656-2255 טלפקס: 27212 ירושלים

בס"ד, ער"ח מרחשון תשע"ג

לכבוד מעלת כבוד מורינו ורבינו, מרן רבי חיים קניבסקי שליט"א, שלו וברכה וכו"ס.

אחרי דרך מבוא חיים בשל'ו כהדרת כבוד תורתו, הננו לשאול דעת מעלת"ר בענין המצאת דיו חדש המופץ לאחרונה, שמרכיביו חדשים, וכדלהלן.

מנהג הסופרים מדורי דורות ועד היום, לכתוב סת"ם בדיו מהודר העשוי מקומא עפצים וקנקנתום, כפסק המשנ"ב (סי' ל"ב סק"ח). והנה לאחרונה קם מדען מאמריקה, והרעיש הרבה בטענות נגד הדיו שלנו, שבזוה"ק כתוב שעפצים הם מהסטרא אחרא, ושהקנקנתום שלנו אינו טוב, ועוד כהנה כיוצ"ב. וכפתרון, המציא דיו חדש בשם "דיו לנצח", שאין בו עפצים וקנקנתום, אבל עשוי מחומרי דבק שונים מלאכותיים וסינטטיים בתוספת עשן נפט וגז, ומעט עשן שמן זית, מחמת כן תכונתו כמו גומי, וע"כ אינו נמחק כלל במים ואינו נסדק בקיפולים.

לפני למעלה משנתיים, נכנס אחד מחשובי תלמידי מו"ר מרן הגרי"ש אלישיב זצוק"ל, הגר"מ פרידלנדר שליט"א, מורה הוראה מובהק בענייני סת"ם, ושאל את מרן זצוק"ל על דיו חדש זה העשוי מחומרים סינטטיים, שמחמת כן הכתב אינו נמחק ואינו נסדק. מרן זצוק"ל ענה נחרצות: "זה לא דיו, מימות משה רבינו לא היה כזה דבר, ח"ו לשנות!". יומיים לפני כניסת מרן זצוק"ל לבית הרפואה, נכנס משווק "דיו לנצח" אצל מרן זצוק"ל, והציג לפניו הדיו שלו, ואמר שזה "דיו מהודר" העמיד נגד מים, ופותר בעיות של סדקים וקפיצות בכתב, ו"שעשוי מעשן שמן זית". על דבריו אלו הגיב מרן זצוק"ל: "אם הכל בסדר, גם אני מצרף ברכתי". המשווק לא טרח לומר שדיו זה אין בו עפצים וקנקנתום, ושעיקרו מדבקים מלאכותיים וסינטטיים ומעשן נפט וגז.

בהיות ומדען זה מרעיש הרבה בציבור על המצאתו, ש"דיו לנצח" שהמציא הינו עדיף מהדיו שנהגו ונהגים עד כה, האם אכן יש להפסיק לכתוב סת"ם עם דיו שלנו העשוי כפסק המשנ"ב, ולהעדיף "דיו לנצח" שלו שמעלתו בעמידות נגד מים וסדקים אף שלדעת המשנ"ב אינו כשר אלא בדיעבד, - או יש להמשיך ולהשתמש בדיו הנהוג אצל הסופרים, העשוי מקומא עפצים וקנקנתום, אע"פ שאינו חזק כהדיו שלו? - כ"כ האם יש להודיע לציבור, שברכת מרן זצוק"ל המתפרשת כהסכמה, אינה חלה על דיו זה, ואדרבה, דיו זה "לא בסדר" וכמו שכבר גילה דעתו שאין זה דיו, ושאין לשנות מדיו שלנו. - או יש להניח לסופרי סת"ם שיחליפו דיו שלנו בדיו החדש שלו, וכפי שמפרסם כן המדען בשם מרן זצ"ל שהסכים לדיו שלו.

הכו"ח לכבודה של מלאכת שמים ובברכה וכבוד רב לרום מעלת כת"ר, ומצפה לתשובתו הרמה במהרה

מנחם יהודה גרוס
ועד לשכת הקודש

ברדאי יש ליוהר וחדש אסור מה"ת חיים קניבסקי

ג"א מצטרף להנ"ל להשתמש

רק בזה הדיו המקובל עד עכשיו. נסים קרליץ

הנני מצטרף
א.י.ל. שטיינמן
ג"א אני מצטרף
י. גרשון אדלשטיין

הדברים פשוטים וברורים וברדאי שח"ו לשנות מהמסורת
חלילה וחלילה לא תהא כזאת בישראל
שמואל אויערבאך

שריאל רוזנברג

עזריאל אויערבאך

יהודה סילמן

צבי ובר

שבח צבי רוזנבלט

משה מרדכי קארפ

